

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta umění a architektury

Ztracený svět Libně

Bakalářská práce

Studijní program: B8208 – Design
Studijní obor: 8206R123 – Design prostředí
Autor práce: **František Průša**
Vedoucí práce: prof. Mgr. Jaroslav Brabec

TECHNICAL UNIVERSITY OF LIBEREC
Faculty of Arts and Architecture

The lost world of Libeň

Bachelor thesis

Study programme: B8208 – Design
Study branch: 8206R123 – Environmental Design
Author: **František Průša**
Supervisor: prof. Mgr. Jaroslav Brabec

Prohlášení

Byl jsem seznámen s tím, že na mou bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé bakalářské práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li bakalářskou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědom povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Bakalářskou práci jsem vypracoval samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé bakalářské práce a konzultantem.

Současně čestně prohlašuji, že tištěná verze práce se shoduje s elektronickou verzí, vloženou do IS STAG.

Datum:

Podpis:

PODĚKOVÁNÍ

Tímto bych rád poděkoval vedoucímu mé bakalářské práce doc. Mgr. Jaroslavovi Brabcovi za věcný přístup, čas, ochotu a velmi cenné rady nejen během sestavování bakalářské práce, ale během celého mého studia. Dále děkuji i všem ostatním za podporu, věcné připomínky a věnovaný čas.

ABSTRAKT:

Bakalářská práce "Ztracený svět Libně" se zabývá kontexty, vztahy a historií pražské Libně, kterými konfrontuje její dnešní podobu. Hledá a navazuje ztracenou kontinuitu mezi historickým vznikem židovského ghetta a následným založením židovské obce a mezi jejím současným stavem v rámci proměn a podob Libně. Tato práce analyticky mapuje paralelu mezi historickou a současnou strukturou pražské Libně, kterou zhmotňuje v urbánním prostoru tohoto místa. Konceptem a zároveň cílem této bakalářské práce je poukázat zhmotněním historie do současné podoby pražské Libně na vytracený a jen stěží vnímatelný charakter tohoto místa.

ABSTRACT:

The "Lost World of Libeň" Bachelor's Thesis deals with contexts, relations and history of Prague's district Libeň and confronts them with its present situation. The Thesis looks for and tracks down the lost continuity between historical creation of Jewish ghetto and subsequent establishment of Jewish community, as well as its current situation within the framework of transformations and images of Libeň. The Thesis analytically maps the parallel between historical and current structure of Libeň in Prague. This parallel is materialized in the urban area of this place. The concept and at the same time objective of this Bachelor's Thesis is to draw attention to the lost and difficult to perceive character and genius loci of this place by materialising the history into the current image of Prague's Libeň.

KLÍČOVÁ SLOVA:

Libeň, historie, židovské ghetto, privileje, hranice, genius loci, site specific art, veřejný prostor, intervence, paměť místa, kontinuita minulosti a současnosti

KEY WORDS :

Libeň, history, Jewish ghetto, privileges, border, genius loci, site specific art, public space, intervention, site legacy, continuity of past and present

Obsah

Úvod.....	8
1 Analýza	10
1.1 Historie libeňského židovského ghetta.....	10
1.2 Privileje věnované Židům	17
1.3 Synagoga	18
1.4 Nová synagoga	18
1.5 Starý židovský hřbitov v Libni.....	22
1.6 Dům čp. 589	28
1.7 Hranice židovského ghetta	29
1.7.1 Jižní hranice	30
1.7.2 Západní hranice.....	31
1.7.3 Severní hranice.....	35
1.7.4 Východní hranice	37
1.8 Ztracený svět Libně během druhé světové války	39
1.9 Židovský hřbitov a Libeňský most kulturní památkou	43
2 Koncept.....	45
2.1 Génus loci ztraceného světa Libně.....	45
2.2 Specifický koncept	47
2.3 Site specific	49
2.4 Věnovaná privilej	50
2.5 Hranice ghetta v současné struktuře Libně	56
2.6 Obnovený charakter židovské čtvrti	63
3 Vizuální výstup práce	68
3.1 Židovské privileje.....	68
3.2 Hranice libeňského židovského ghetta.....	73
3.3 Ztracený charakter židovské obce	78
4 Závěr	80
5 Seznam zdrojů.....	81
5.1 Použitá literatura	81
5.2 Internetové zdroje.....	82
5.3 Obrazové zdroje	85
6 Seznam obrazových příloh.....	87

Úvod

Bakalářská práce „Ztracený svět Libně“ hledá a navazuje ztracenou kontinuitu mezi historií libeňského židovského ghetta a současnou podobou pražské Libně. Zaobírá se kontexty a vztahy, které toto místo definovaly a interakcemi, které ho utváří dnes. Bakalářská práce vstupuje do současné Libně, kde hledá přímé odkazy na její historii. Zvláštní struktura tohoto místa nechává svou minulost jen velmi slabě rezonovat a další zásahy, které neustále negativně působí na místě bývalého židovského ghetta, bohatou minulost Libně pohřbívají stále hlouběji.

Dnes bychom zde hledali jen opravdu těžko odkazy na minulost, která by rozhodně neměla být zapomenuta. Osamoceně stojící uzavřená synagoga, zasypaný židovský hřbitov, přes který si lidé slepě zkracují cestu a dva domy v Koželužské ulici jsou posledními němými svědky vzniku a vývoje libeňského židovského ghetta. Libeňská židovská obec patřila svým významem a rozlohou k druhému největšímu židovskému osídlení na dnešním území Prahy. Ovšem jen málo kdo zde dnes pozvedne hlavu, aby si uvědomil poslední zbylé fragmenty židovské obce, které zvláštním způsobem nezapadají do dnešní struktury Libně. Struktura ghetta stejně jako jeho jasně vymezené území a hranice se změnily jen na čáry vkreslené do historických map, privileje věnované židům poskytující jim ochranu, základní práva a možnost vybudovat na tomto místě významnou židovskou obec byly zapomenuty.

Současná podoba Libně byla podnětem pro bakalářskou práci. Jejím cílem není ustrnutí na minulém či snaha hledat nová urbanistická řešení. Cílem práce je klást otázky. Otázky spojené s místem bývalého židovského ghetta a adekvátností současných zásahů, které dnešní podobu Libně stále formují a tím poslední zbytky židovského ghetta mění v pouhou časem zapomenutou vzpomínku. Jakákoliv snaha o novou urbanizaci či zásah fyzické architektonické hmoty by ústil v další bludný kruh. Proto je cílem vytvořit dočasnou intervenci do tohoto místa, která bude odrazem křehké a pomíjivé minulosti a možným iniciačním impulzem nového přístupu, který nebude s místem, s tak podnětnou minulostí zacházet jako s pouhou stavební plochou. Cílem bakalářské práce je definování historie Libně a její konfrontace se současnou podobou. Analytické mapování minulosti daného místa je nezbytné pro jeho pochopení. Proto

tendence práce směřují k vytvoření konotace mezi člověkem nacházejícím se v prostoru bývalého ghetta, kudy dnes proudí desítky lidí a místem samotným. Intervencí do veřejného prostoru a site specific projektem je tak definována tato práce.

Záměrem není vzdělávat či manipulovat veřejností a okolím, ale spíše podnítit zájem kohokoliv o prostor, ve kterém se nachází a zájem o místo, kterému se pozornosti nedostává. Zásah přímo do prostoru bývalého ghetta umožní osobní zkušenost s minulostí místa a umožní zaniklému ghettu alespoň částečně vypovědět jeho příběh. Na Libeň dnes není pohlíženo jako na paměť jedné etapy a rozhodně s ní tak není zacházeno. Cílem práce je i snah o změnu tohoto faktu. Výsledek bakalářské práce tak otevírá střetem historie a současnosti možnost, podívat se na pražskou Libeň z jiného úhlu pohledu a v jiných kontextech a tím tak zacílit pozornost k jejímu aktuálnímu stavu.

1 Analýza

Zaobíráme-li se v rámci bakalářské práce pojmy jako libeňské židovské ghetto a jeho hranice, privileje věnované židům, libeňský hřbitov, synagoga, genius loci atd., které jsou pro tuto práci, jak už z úvodu vyplývá klíčové, je vhodné nejprve tyto pojmy analyticky objasnit. Hledáním vazeb těchto pojmů v kontextu pražské Libně se snažím najít a navázat ztracenou kontinuitu, mezi současnou podobou pražské Libně a její minulostí, která je pohřbena pod současnou strukturou Libně, vytvářející nové, ale prázdné hmoty a formy architektury bez vztahu k tomuto místu a bez odkazu na jeho historii. Proces definování zmíněných klíčových pojmů pokládám v konečném důsledku za stěžejní v kontextu daného místa. Jednotlivé pojmy v další části práce explikují v historických i současných souvislostech, především v návaznosti na pražskou Libeň.

1.1 Historie libeňského židovského ghetta

Libeňské židovské ghetto bylo v historii a během svého vývoje a rozvoje ovlivňováno několika faktory, které příznivě i negativně rozhodovaly o osudu této části Prahy. Nejen politika a rozvoj průmyslu zde svůj vliv velmi silně zakořenili, ale i přírodní katastrofy vzhledem k poloze Libně rozsáhlými a ničivými povodněmi často zasahovaly do života židovské obce. Tato analytická část práce se zaobírá podobou a formou libeňského židovského ghetta. Cílem není všeobecný popis dějin pražské Libně, ale explikace souvislostí a momentů podílejících se na formování židovského ghetta až do dnešní podoby.

Počátky libeňského židovského osídlení jsou zřejmě spojeny s vládou Ferdinanda I. Habsburského (1526–1564). Ten sice Židům nejdříve roku 1527 potvrdil privilegia a [...] i přislíbil svou pomoc, ale nakonec je pod tlakem okolností vypověděl. O vypovězení Židů bylo rozhodnuto na zasedání českého sněmu 12. – 19. září 1541.¹ Pro Židy vypovězení znamenalo odchod z Prahy a přesun do okolních částí. Pravděpodobně tyto události byly důvodem přítomnosti a následného usazení se Židů v Libni. První historická zpráva o židovském osídlení v Libni pochází z roku 1561. Tehdy se spoluhoditel Libně rytíř Albrecht Bryknar z Brukštejna, královský prokurátor, ujal Židů

¹ PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer, 2001. ISBN 80-85924-33-1

vypovězených z Prahy a dovolil jim usadit se zde. Koncem 16. století již bylo v Libni více obyvatel židovského vyznání než křesťanů. V roce 1656 tehdejší majitel Libně Jan Hartvík, hrabě z Nostic, udělil místním Židům privilegia.²

Libeň roku 1651 koupí získal rod Nosticů. Vliv Nosticů na židovskou obec v Libni byl velmi podstatný. Za nového majitele libeňské obce, říšského hraběte Hartvíka z Nostic, totiž získala libeňská židovská obec privilegia samosprávy, zajišťující libeňským Židům bezpečnější život, vlastnická práva, práva na vlastní urovnání sporů atd.³ Privilejiám a jejich úplnému znění se věnují další kapitoly práce. Roku 1661 kdy Libeň od hraběte z Nostic koupilo Staré město pražské, mělo ghetto 12 domů, roku 1705 už 50 domů a 286 obyvatel (tj. 65 % obyvatel Libně).⁴ Ke změnám v počtu Židů v Libni docházelo vlivem několika událostí. Mezi tyto patřila morová epidemie z roku 1680. Tehdy staroměstský magistrát v Libni vystavěl několik set dřevěných domů, do nichž byla většina Židů z Prahy přestěhována. Z této doby pochází i jedna z mála negativních zmínek týkajících se soužití libeňských Židů a většinového nežidovského obyvatelstva. „V Libni špatně se jim vedlo; okolní obyvatelé vyháněli je ze vsí, když přicházeli kupovat potraviny, a to často násilím, až je i ubíjeli.“⁵

Výsledky konsignace z roku 1713 udávají, že počet Židů téměř dvojnásobně převyšoval počet křesťanů. Židů zde tehdy bydlelo 286, zatímco křesťanských obyvatel zde žilo něco málo přes 150.⁶ V letech 1744 až 1748 se počet obyvatel ghetta téměř ztrojnásobil (na 766 obyvatel), což bylo přímým důsledkem vypovězení Židů z pražského ghetta Marií Terezií za údajnou kolaboraci s pruským vojskem.⁷ Podle lakonického ediktu [...] vydaného 18. prosince 1744 pro Čechy a 2. ledna 1745 pro Moravu a České Slezsko, muselo být do konce ledna, tedy do pětáctyřiceti dnů, vyklizeno pražské Židovské Město a do konce června museli opustit všichni Židé zemi. Na rozdíl od jiných dob se vyhnanci nesměli usadit ani v jiných zemích koruny. Jako hlavní důvod vypovězení je obecně uváděna – nikdy nepotvrzená – spolupráce českých

² JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

³ HEJTMÁNEK, Ladislav. *Libeň. Historický nástin*. Praha: Obec libeňská, 1896.

⁴ BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str. 137.

⁵ RUTH, František. *Kronika královské Prahy a obcí sousedních*. Praha: P. Körber, 1904. ISBN 8071061301

⁶ HEJTMÁNEK, Ladislav. *Libeň. Historický nástin*. Praha: Obec libeňská, 1896.

⁷ BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str. 137.

Židů s Prusy, s nimiž tehdy Marie Terezie (1740–1780) válčila.⁸ Tři a půl roku trvalo, než panovnice ustoupila tlaku z ciziny i z domova: v srpnu 1748 povolila pražským Židům návrat do jejich země zaslíbené – do ghetta.⁹

Počet židovských obyvatel Libně během období vypovězení Židů z Prahy (1744–1748) byl 766 osob. V 18. století se zde vytvořila samostatná židovská obec, nezávislá na Židovském Městě pražském. Zrušení nevolnictví (1781) a poddanství (1848) postupně umožňovaly Židům stěhovat se mimo ghetto a volně podnikat. Tradiční židovskou průmyslovou výrobu v Libni byly jirchárny, koželužny a barvírny kůží¹⁰. Podobné velikosti dosáhlo židovské osídlení znovu až ve 2. polovině 19. století v roce 1860 Židé tvořili 13 % (697 osob), roku 1880 dokonce 22,9 % všech obyvatel Libně, pak však nastal rychlý pokles: roku 1900 už pouze 12,7 %.¹¹ V roce 1890 mělo libeňské ghetto 38 domů.¹²

Prosincová ústava z roku 1867 přinesla pro Židy další významné změny, v jejichž důsledku měli poprvé v moderních dějinách stejná práva jako ostatní obyvatelé země. Židům bylo přiznáno státní občanství, politická a občanská rovnost před zákonem, mohli se volně stěhovat, nabývat nemovitosti, provozovat jakoukoliv živnost, dostali aktivní i pasivní volební právo.¹³ K radikální proměně Libně docházelo v důsledku industrializace a poté správního připojení k Praze na začátku 20. století. Až do roku 1898 měla status předměstské obce, teprve v tomto roce byla povýšena na město a v roce 1901 pak definitivně přičleněna k Praze jako Praha VIII.¹⁴

Židovské ghetto bylo během své historie poměrně často zasaženo povodněmi, které se výrazně zapsaly do proměn Libně, a které podstatným způsobem změnily její charakter. Libeň byla jen v 19. století podle zachovaných dokumentací zasažena

⁸ PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer, 2001. ISBN 80-85924-33-1.

⁹ BORSKÁ, Ilona. *Praha má tajemná*. Praha: Motto, 2005. ISBN 9788072462971.

¹⁰ JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

¹¹ PAŘÍK, Arno. *Zmizelý svět Libně. Holocaust* [online]. 2011 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/zdroje/clanky-z-ros-chodese/ros-chodes-2011/leden/zmizely-svet-libne/>

¹² JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

¹³ PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer, 2001. ISBN 80-85924-33-1.

¹⁴ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

povodněmi osmkrát. Mezi ty nejničivější patřila ta z roku 1845 a 1890.¹⁵ Obvykle přicházely na jaře, v období tání, ta nejničivější se však přivalila začátkem září 1890. zatopila větší část obce a více než 800 lidí připravila o střechu nad hlavou. Niže položené domy byly zatopeny do výše prvního patra, přízemní domky až po střechu, největší škody utrpělo židovské město, kde museli být později mnohé domy demolovány. Celé prostranství mezi Libní a Karlínem se ocitlo pod vodou a spojení s Prahou bylo tak téměř úplně přerušeno [...] V důsledku povodně praskly večer 4. září některé plynové roury, takže zaplavená místa musela být osvětlována pochodněmi, což obrazu zkázy dodávalo ještě více přízračnosti. Následky katastrofy bezprostředně zachytil libeňský analista Ladislav Hejtmánek.¹⁶

Dnes je to už téměř 480 let od prvního momentu, kdy se libeňské ghetto začalo formovat. Už 480 let se nepřetržitě mění tvář tohoto místa, které je neustále zaplavováno novou a novou architekturou, která stále hlouběji pohřbívá odkazy a vzpomínky na židovské ghetto a jeho charakter. Je to už 480 let, kdy Židé začali ve větším počtu přicházet a kdy jim bylo dovoleno usadit se na území pražské Libně. Život pro Židy zde nebyl z počátku vůbec přívětivý. Velmi nebezpečná poloha ghetta jednou ze svých hranic kopírující tehdy ještě nezaslepené rameno často rozvodňující se Vltavy a téměř žádné výsady a práva pro Židy, muselo jejich život v Libni činit téměř neúnosným. I přes to se podařilo lidem, žijícím mezi pomyslnými zdmi ghetta, vytvořit místo, jehož charakter by neměl být zapomenut a ztracen.

Židovské ghetto vznikalo v Libni na Vltavském břehu. Pravděpodobně již koncem 16. století. V první polovině 17. století se objevuje na dobových mapách a plánech jako „Judendorf“ nebo „Judensadt“.¹⁷ Židovská čtvrť se od 16. století vytvářela postupně na jih od zámeckého areálu, v prostoru odděleném tokem Rokytky, kolem dnešní Koželužské, Vojenovy, Chocholouškovy a Voctářovy ulice. V roce 1661 je tu doloženo 12 židovských domů, které se během 18. století rozrostly na celou čtvrť s 50 domy. [...] Židovské město se nacházelo v samotném srdci Staré Libně, v mírně klesajícím terénu

¹⁵ CZUMALO, Vladimír. Libeňské židovské město. *Worldpress* [online]. 2013 [cit. 2017-04-19].

Dostupné z: <https://czumalo.wordpress.com/2013/02/18/libenske-zidovske-mesto/>

¹⁶ TOMEŠ, Josef. *Libeňskou minulostí*. Praha: Maroli, 2001. ISBN 80-86453-05-7.

¹⁷ TOMEŠ, Josef. *Libeňskou minulostí*. Praha: Maroli, 2001. ISBN 80-86453-05-7.

od dnešní Zenklovy třídy kolem Koželužské ulice, která tvořila jeho hlavní osu. Při jejím západním ústí do Voctářovy stávaly také nejcennější historické domy¹⁸

Obrázek 1 - Voctářova ulice. Blok historicky nejcennějších domů ghetta před zbořením koncem 50. let 20. století

Jednalo se tedy o židovskou čtvrť s jasně vymezenými hranicemi, která se uvnitř těchto pomyslných zdí rozvíjela a rozrůstala. Byla propojena dnes již neexistující spleť uliček, propojující typické domy s pavlačí se židovským hřbitovem, nábřežím Vltavy a srdcem židovského ghetta v podobě synagogy. Centrem a hlavním náměstím čtvrti se stala Riegrova, dnešní Koželužská ulice s dnes již zaniklou synagogou a ztracenými ulicemi Jirchářská a Kožní.¹⁹ Podle plánu stabilního katastru z roku 1841 stávala právě na severní straně „náměstí“ synagoga. Přilehlé domky měly vedle bytu nejprve v přízemí, pak i v patře, také prostor pro provozování řemesla nebo obchodu. Stará synagoga existovala již od konce šestnáctého století, v době panství Albrechta Bryknara. Ten poskytl Židům pronájem několika chalup, azyl a časem jim povolil stavbu vlastních domů, ovšem na nebezpečném místě u řeky. Časté povodně zástavbu

¹⁸ PAŘÍK, Arno. Zmizelý svět Libně. *Holocaust* [online]. 2011 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/zdroje/clanky-z-ros-chodese/ros-chodes-2011/leden/zmizely-svet-libne/>

¹⁹ BRONCOVÁ, Dagmar (ed.). *Kniha o Praze 8*. Praha: Milpo, 1996. ISBN 80-901749-8-1.

ničily, renesanční synagoga musela být v roce 1862 zbořena. V roce 1846 si náboženská obec mohla dovolit budovu nové synagogy už mimo původní hranice židovské čtvrti.²⁰

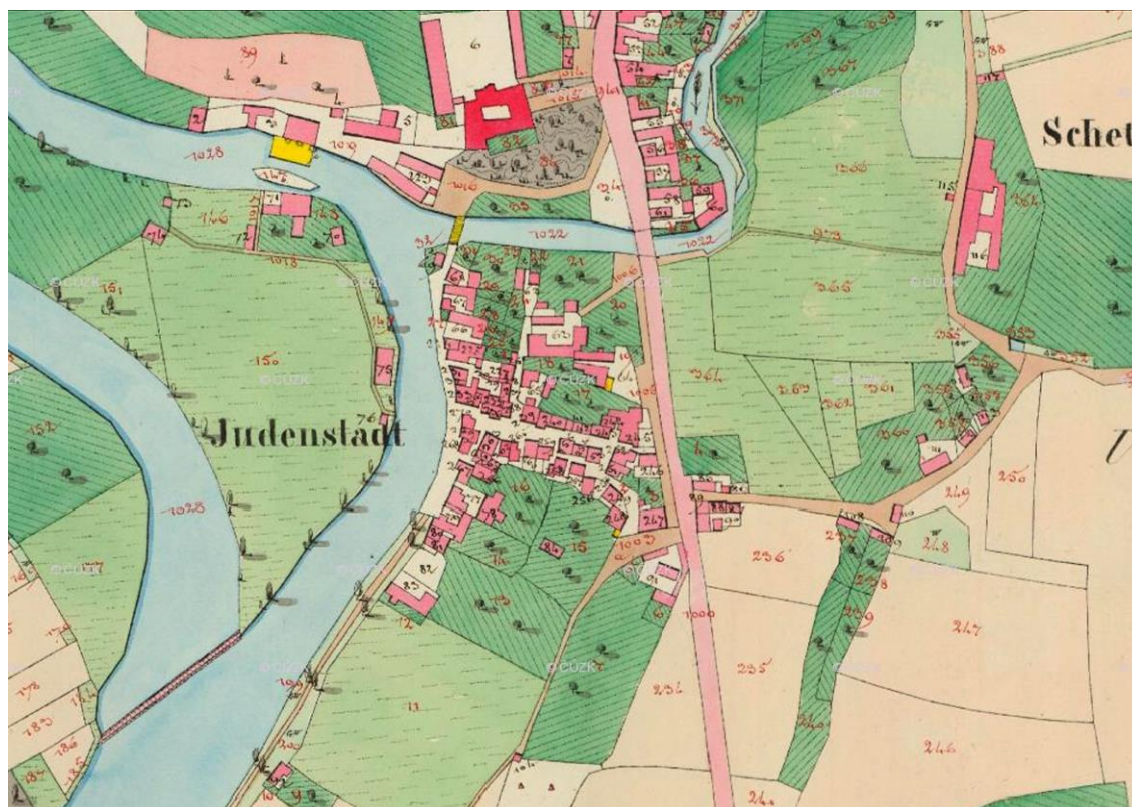
Starý hřbitov se nachází jižně od bývalé židovské čtvrti, s níž byl spojen Vojenovou ulicí. Založen byl asi koncem 16. století a poté byl několikrát rozšiřován. Používán byl do 90. let 19. století. Před rokem 1875 bylo jeho území zmenšeno kvůli stavbě dnes již zaniklé železniční stanice.²¹

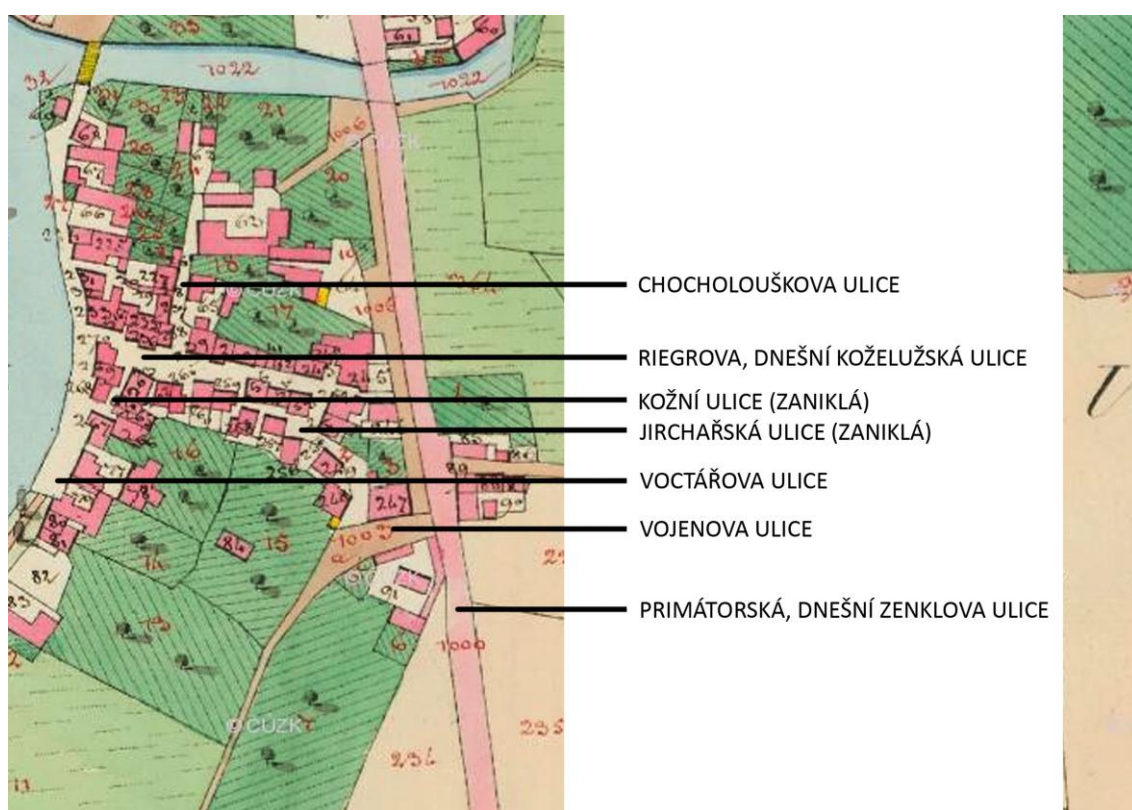
Obrázek 2 - Mapa Libně z roku 1823

²⁰ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

²¹ Praha 8 – Libeň. *Památky kehilaprag* [online]. [cit. 2017-04-19]. Dostupné z: <http://www.pamatky.kehilaprag.cz/hledani/praha-8-%E2%80%93-liben>

Obrázek 3 - Mapa Libně z roku 1841

Obrázek 4 - Mapa Libně z roku 1846, s popisy ulic, které se zachovaly i těch, které zanikl

1.2 Privileje věnované Židům

Za nového majitele libeňské obce, říšského hraběte Hartvika z Nostic, získala libeňská židovská obec 25. září roku 1656 privilegia. Tato privilegia zaručovala Židům právní ochranu vrchnosti a současně položila základy k organizaci libeňských Židů a uspořádání židovské náboženské obce. Privilegia libeňským Židům dále zaručovala právo na vlastní obřady, na trvalé vlastnictví jimi postavených domů a vlastní urovnávání svých sporů prostřednictvím nejstaršího z obce. Na druhou stranu byly ovšem libeňským Židům také zvýšeny daně. Od té doby žili Židé v Libni bezpečně, i díky tomu, že následující vrchnost privilegia obnovovala, popřípadě doplňovala.²² Slovo „privilej“ je počeštěná varianta původně latinského slova „privilegium“. Označuje právní výsadu nebo obecněji výsadu.²³

Já, Jan Hartvík, hrabě z Nostic, pán na Libni atd., skutečný tajný rada, komoří a vrchní kancelář v království českém, oznamuji a dávám každému na vědomí – jakž nutnost vyžaduje, poněvadž na mém panství libeňském při Vltavě v království českém zůstávající a bydlící židé mne mnohokrát v pokorných prosbách o ochranu žádali, abych je, jakož i jejich potomky tak opatřil, aby ve svých obydlích na mém panství libeňském nejen nyní před mými lidmi, nýbrž i vždy budoucně před mými dědici jisti byli a pokojně žítí mohli, nýbrž aby i ve všech svých záležitostech u vrchnosti ochrany a pomoci dožadovati se směli - že tímto činím mocí svého úřadu opatření, kterým nejen ode mne, nýbrž i ode všech mých dědiců a nástupců nynějších i budoucích židy v Libni osvobozuji a privileguji, aby od mých nynějších i budoucích úředníků chráněni byli, od poddaných pak, aby jim žádné překážky činěny nebyly a zároveň pak, aby v mé neb v mých dědiců nepřítomnosti před každým chráněni byli, aby skutečně na základě této listiny volní byli. [...] Na základech, hrabětem z Nostic zbudovaných a vrchností pražskou dovršených, vznikla tedy z nenáhla rozsáhlá židovská obec v Libni, od pražské zcela neodvislá.²⁴ Díky těmto privilegiím byly položeny základy židovské obce v Libni. Díky těmto privilegiím zde Židé mohli vystavět synagogu, hřbitov a měli vlastnická práva na všechny domy, které si zde vybudovali.

²² HEJTMÁNEK, Ladislav. *Libeň. Historický nástin*. Praha: Obec libeňská, 1896

²³ Privilej. *Ptejte se knihovny* [online]. 2014 [cit. 2017-04-19]. Dostupné z: <http://www.ptejteseknihovny.cz/dotazy/privilej>

²⁴ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

1.3 Synagoga

Původní libeňská synagoga z roku 1592, přestavěna roku 1770, stávala v dnešní koželužské ulici naproti dosud stojícímu domu čp. 589. Povodeň z roku 1823 poškodila synagogu natolik, že zde nebylo možné konat bohoslužby.²⁵ Podle romantických pověstí, rozšířených především v 19. století, byla stará libeňská synagoga postavena již v dobách kněžny Libuše, která prý dala zbudovat v Libni hrádek a povolila, aby se v podhradí usadilo 10 židovských rodin. Ve skutečnosti však byla synagoga postavena kolem roku 1592 za základě povolení majitele Libně Albrechta Bryknara z Brukštejna, jenž také Židům odpustil placení veškerých daní z této budovy.²⁶ Vzhledem ke své poloze při ústí Rokytky do vedlejšího ramene Vltavy byla židovská čtvrť pravidelně sužována povodněmi. Za povodně roku 1845 navštívil obec arcivévoda Štěpán, který zde kromě materiální podpory zanechal radu, aby „v místech podél řeky, hlavně v chatrném městě Židovském nových domů stavěti se nedovolovalo“. Tato velká voda též vyřkla ortel nad původní synagogou v Koželužské ulici. [...] Stará synagoga se začala opravovat, ale nakonec bylo od úprav upuštěno a význačná památka libeňského ghetta zanikla před koncem 19. století.²⁷ Zbořena byla údajně v roce 1862, později byl na jejím místě postaven obytný dům, nedávno pak nevábná administrativní budova Metrostavu.²⁸

1.4 Nová synagoga

Bylo rozhodnuto postavit novou synagogu mimo hranice samotného ghetta v místech, kam už velká voda nezasahovala.²⁹ V roce 1845 získala židovská obec vhodný pozemek na vyvýšeném místě v Ludmilině ulici, takže 23. listopadu 1846 mohl být položen základní kámen k nové synagoze. [...] Stavba se protáhla až do roku 1858, kdy byla 17. srpna synagoga slavnostně vysvěcena. [...] Majetkem židovské obce býval i

²⁵ JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

²⁶ BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str 137.

²⁷ BRONCOVÁ, Dagmar (ed.). *Knihy o Praze* 8. Praha: Milpo, 1996. ISBN 80-901749-8-1.

²⁸ PAŘÍK, Arno. Zmizelý svět Libně. *Holocaust* [online]. 2011 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/zdroje/clanky-z-ros-chodese/ros-chodes-2011/leden/zmizely-svet-libne/>

²⁹ RYSKA, Petr. Libeňské židovské město. *Praha neznámá* [online]. 2014 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.prahaneznamy.cz/praha-8/liben/libenske-zidovske-mesto/>

obchodní bazar, řadové přízemní krámký před synagogou v Zenklově ulici, postavené roku 1930 a odstraněné v 80. letech.³⁰

Od vstupní branky k ní vedla alej stromů s upravovanými korunami. Samotná stavba dokládá dobu svého vzniku, období raného romantického historismu. Jako architektonický styl byl pro stavbu vybrán novorománský sloh, přecházející v některých detailech do orientálních nebo eklektických poloh. Monolitní blok patrové budovy je nad obdélníkovým půdorysem završen nízkou sedlovou střechou. Západní průčelí má tři osy, ve středu patra s velkým, půlkruhově zaklenutým oknem. Původní fasáda měla výraznou štukovou výzdobu a v této podobě mělo střední okno bohatší plastické lemování s tradičním motivem Mojžíšových knih s desaterem a hvězdou ve vrcholu. Postranní okna mají dodnes zachované jednodušší pasparty a opakují se ve dvou řadách nad sebou i na obou postranních fasádách. V přízemí západního průčelí je trojdílný vysoký vstup s trojicí plechem pobíjených vrat. I tento portál měl v minulosti bohatší plastickou výzdobu, v úrovni římsy pak nad přízemím obíhal budovu výrazný kosočtverečný pletenec a v místě lemu štítů a pod korunní římsou obloučkový vlys. Ke zjednodušení fasády došlo postupně, poslední zásah je z doby výstavby metra na přelomu 80. a 90. let minulého století. V jednoduché východní fasádě je dodnes zachované kruhové okno, členěné štukovou šesticípou hvězdou s výplněmi z barevného skla.

³⁰ JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

Obrázek 5 - Příchod k synagoze z dnešní Zenklovy třídy na snímku z 90 let. 19. stol.

Interiér má klasickou bazilikální podobu. Za vstupní předsíní, s jednoduchým kijořem (umývadlem k tradičnímu opláchnutí rukou před bohoslužbou) v levé části a se vstupy na dvě protilehlá vřetenová schodiště na galerii, je vstup do hlavního prostoru synagogy. Ten má podobu vysokého trojlodí s postranními arkádami galerie, umístěnými vždy na pěti mohutných hranolech pilířů. Interiér je uspořádán podle tehdy nového ritu, kopírujícího uspořádání křesťanských kostelů, s lavicemi v řadách, orientovaných k východní straně, kde je umístěna i vyvýšená mramorová bima se stopami po místě, kde stál šulchan (pultík pro čtení z Tóry). Áron (svatostánek pro umístění Tóry) je dřevěný, tenké sloupky po stranách skříně na tóru nesou půlkruhově zakončený nástavec se zlatým hebrejským nápisem a Davidovou hvězdou ve středu. Pod nimi je série zlatých reliéfních symbolů, připomínajících původní Šalamounův Chrám v Jeruzalémě.³¹

³¹ Libeňská synagoga. *Sdružení Serpens* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.sdruzeniserpens.cz/synagoga.html>

Přestože synagoze několikrát ve dvacátém století hrozila demolice, přežila například i výstavbu metra v 80. letech. V roce 1994 byla navracena pražské židovské obci.³² Od podzimu 1941 nesměli Židé vykonávat veřejné bohoslužby. Místo náboženského využití mělo nyní mnoho synagog zcela odlišný úkol: staly se skladišti arizovaného majetku. Všechny zabavené předměty musely být pečlivě roztrženy a evidovány. Předměty z rušených synagog z celého Protektorátu byly shromažďovány v pražském židovském muzeu, kde byly tříděny skupinou odborníků, kteří usilovali o záchranu toho mála, co z židovských komunit, jejichž členové byli deportováni, ještě zbylo. Jejich práce byla ze strany nacistů neustále ztěžována a zneužívána a pracovníci muzea byli postupně zařazováni do deportací.³³ Náboženským účelům sloužila pouhých 83 let.³⁴ Roku 1941 byla stejně jako ostatní synagogy na území České republiky uzavřena i libeňská synagoga a přeměněna na sklady konfiskovaného majetku židovské obce. Poté byla nadále využívána jako skladovací prostor, nejprve jako skladiště ovoce, později zde mělo sklad kulis nedaleké divadlo S.K.Neumanna (nyní Divadlo pod Palmovkou). V padesátých letech 20. století zde jako kulisák často pobýval Bohumil Hrabal. [...] Do začátku 70. let synagogu oživovaly literární a filozofické debaty a výtvarné akce [...]. Na počátku devadesátých let dvacátého století byla libeňská synagoga vyklizena a občasně využívána ke kulturním účelům. Od roku 1995 začalo budovu, známou od té doby jako Synagoga na Palmovce, pravidelně využívat sdružení SERPENS. Jeho hlavním cílem je pořádání výtvarných, divadelních a hudebních akcí a vzájemné propojování jednotlivých uměleckých oborů.³⁵

Stavba trvala 12 let. O původu a stavbě nové synagogy informuje širokou veřejnost mezi jinými Jaroslav Kopš: Stavba této židovské modlitebny trvala až do roku 1858, kdyby slavnostně otevřena. V zahradě u synagogy byla malá vyvýšenina, ve které když byla rozkopána v roce 1890, objevili hrob pravěkého velmože. Hliněný a kamenný zásyp skrýval lidskou kostru, ležící na znak, s hlavou obrácenou k východu. Mrtvý měl na hrudi hliněnou nádobku s ouškem, vyrobenou z červené hlíny. Vedle ní na těle

³² VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

³³ Židovské obce mezi Skyllou a Charybdou. *Holocaust* [online]. 2011 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/dejiny/konecne-reseni-zidovske-otazky/zide-v-ceskych-zemich-a-konecne-reseni-zidovske-otazky/zidovske-obce-mezí-skyllou-a-charybdou/>

³⁴ PETRUS, Roman. Libeňská synagoga. *Roman Petrus* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: http://www.romanpetrus.cz/146-libenska_synagoga

³⁵ Nová synagoga v Libni. *Praha 8* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <https://www.praha8.cz/Nova-synagoga-v-Libni.html>

mrtvého ležely dvě bronzové jehlice dlouhé asi 80 centimetrů s knoflíkovitě zakončenými hlavicemi. Byli ještě v témž roce předány do sbírek Městského muzea v Praze. Za libeňskou synagogu při jejím vzniku bylo zaplaceno 7369 zlatých a 51 krejcarů. Stavbu finančně podpořil libeňská průmyslník Dormitzer, majitel kartounky.³⁶

1.5 Starý židovský hřbitov v Libni

Próza Bohumila Hrabala, ačkoliv se nejedná o odbornou historickou literaturu, popisuje atmosféru libeňského židovského hřbitova v mnoha ohledech mnohem přesněji a autentičtěji než odborná literatura. Skrze Hrabalovy prózy zachycující atmosféru židovského hřbitova, zůstala uchována jedna z mála subjektivních a autentických vzpomínek na toto místo. Proto má Hrabalova próza v této práci své místo.

„...A ten čas kdy jsem se svým manželem začala chodit na židovský hřbitov kdy jsem si ten židovský hřbitov zamilovala dokonce jsem i sama přelezla litinový plot [...] a rozhlížela jsem se a zase jsem chodila od pomníku ke druhému někdy jsem musela pokleknout abych si přečetla kdo to tam leží z pomníků které ještě stály jsem vyčetla všechna ta krásná dívčí jména [...] a já jsem usedla pod husté keře černého bezu a nad hřbitovem přijížděly lokomotivy na dolní nádraží a pára syčela až dolů ke mně a celý hřbitov býval zahalený hustým i světlým dýmem a kouřem z lokomotiv a já jsem si opakovala všechna ta dívčí jména...”³⁷

Hřbitov se nacházel v blízkosti ghetta na území mezi Vojenovou ulicí, dnešním Libeňským mostem a ulicí na Palmovce. Hřbitov vznikl už během založení židovské vsi a jeho náhrobky patřily k pozoruhodným památkám. Definitivně zanikl v roce 1965 při navážce zeminy.³⁸

³⁶ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

³⁷ HRABAL, Bohumil. *Vita nuova (kartinky)*. Praha: Mladá fronta, 2004. ISBN 80-204-1169-0.

³⁸ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9

Obrázek 6 - Starý židovský hřbitov v Libní, 90. léta 19. století. Foto J. Čížek

Založen byl snad v 16. století. Většina náhrobků pocházela z 18. a 19. století. Cenné byly především náhrobky barokní a klasicistní, některé z nich polychromované. Pohřbívat se zde přestalo v roce 1892, kdy byl založen nový hřbitov v Davidkově ulici. Starý hřbitov ležel ve svahu. Jeho východní část byla starší, západní novější.³⁹

V polovině 19. století narušila jižní část židovského hřbitova stavba železnice, díky čemuž přišel židovský hřbitov o 43 hrobů, které museli být v souvislosti se stavbou dráhy vykopány. Znovu se území starého hřbitova zmenšilo při stavbě libeňského mostu (1925–1928). Územní plán z 50. let již s existencí hřbitova nepočítal a v květnu roku 1965 byl celý hřbitov zasypán několikametrovou navážkou. Současné úvahy o jeho rekonstrukci narážejí především na nedostatek finančních prostředků.⁴⁰ Ve věstníku židovských náboženských obcí z roku 1959 se píše toto: „Když pohřební bratrstvo bylo nuceno přenechat jižní cípek hřbitova rakouské Sev.-západní dráze a muselo být z té příčiny vykopáno 43 hrobů, přišlo se v hloubce tří metrů na náhrobní kámen prastarého

³⁹ BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libní. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str. 137.

⁴⁰ JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

původu a není pochyby, že by odborník na starých náhrobcích židovského hřbitova v Libni našel mnohé a vzácné doklady k historii židovstva v Čechách.⁴¹

Obrázek 7 - Zákoutí na židovském hřbitově. Foto 1928

V rozmezí let 1925 až 1928 kdy byl budován Libeňský most už s největší pravděpodobností nestála ani obřadní síň na severu hřbitova, ani márnice a ani hrobníkův dům. V padesátých letech tohoto století začaly být vedeny úvahy a spory ohledně úplného zrušení hřbitova nebo alespoň o jeho možných úpravách.⁴²

Hřbitov z 16. století byl zasypán v roce 1965 komunistickou mocí v rámci akce „Za Prahu krásnější“. Většina náhrobků byla ale ponechána na svých místech a pouze zasypána několikametrovou vrstvou zeminy. Pod zemí je zde tedy zachováno unikátní místo s nejstarším náhrobkem z roku 1583. Celkem se pod zeminou nachází přes 600 náhrobků, které byly v roce 1940 těsně před deportací podrobně zdokumentovány místním občanem Evženem Lieben. „Hřbitov je navíc neodmyslitelně spjat s Libeňským mostem, pod jehož částí leží a tím spolu vytváří velmi cennou památkovou

⁴¹ RAKOUS Vojtěch. Starý židovský hřbitov v Libni. Věstník židovských náboženských obcí 21, 1959, č. 10 str. 6.

⁴² BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. Zprávy památkové péče 56, 1996, č.4, str. 138.

hodnotu. Cokoliv se stane s jednou památkou ovlivní i tu druhou. Proto by měli být vyhlášeny za památku společně,“ dodává Adam Scheinherr, zakladatel iniciativy Libeňský most Nebourat, Nerozšiřovat. Libeňský most spolu se Starým židovským hřbitovem mají zároveň vysokou společenskou a kulturní hodnotu, jedná se o cenné památky, které sehrály nezastupitelnou úlohu v rozvoji Holešovic a Libně. Je to kus historie obou městských čtvrtí.⁴³

Na základě korespondence z roku 1964, kdy v dubnu tohoto roku Pražské středisko státní památkové péče a ochrany přírody (PSSPPOP) informovalo Státní židovské muzeum o plánované „úpravě“ Útvaru hlavního architekta a Obvodního národního výboru (ONV) v Praze 8 o úplném zasypání předmostí Libeňského mostu, čili i libeňského židovského hřbitova, Státní židovské muzeum předneslo argument, že libeňský židovský hřbitov patří mezi nejzajímavější hřbitovy venkovského typu, proto by bylo vhodné, pokusit se o jeho zachování a nebude-li to možné, je nutné pořídit úplnou dokumentaci všech náhrobků a historické cenné náhrobky přenést na bezpečné místo. Dne 3. března 1965 žádalo Státní židovské muzeum odbor výstavby ONV Prahy 8 o možnost, na vlastní náklady převést 5 až 10 nejceněnějších náhrobků. Ovšem o dva dny později ONV Prahy 8 požádal o zrušení židovského hřbitova. Tento odbor sdělil PSSPPOP, že kompletní (ve skutečnosti pouze částečnou) dokumentaci židovského hřbitova už vlastní židovské muzeum a má-li PSSPPOP ještě nějaké námitky, musí je oznámit telefonicky, neboť zásyp hřbitova již byl zahájen. V polovině roku 1965 tedy na místě židovského hřbitova stála už jen navezené zemina, která dodnes tíží několikametrovou vrstvou pohřbený hřbitov. Podle všech informací se objevil prokazatelně jediný náhrobek pocházející z libeňského hřbitova, který byl náhodou vykopán při stavbě tramvajové smyčky na Palmovce. Dávné židovské pohřebiště je podle všeho stále pohřbeno na svém místě bez jakéhokoliv zásahu. Pozemek bývalého hřbitova je dnes ve vlastnictví Židovské náboženské obce, která nemá bohužel prostředky ani na základní průzkum toho, co vlastně zbylo ze židovského hřbitova, z velmi podstatné součásti historie židovského ghetta z 16. století.⁴⁴

⁴³ SCHEINHERR, Adam. Návrh na prohlášení Starého Židovského hřbitova v Libni kulturní památkou. *Jewish museum* [online]. 2016 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.jewishmuseum.cz/novinky/134-150/navrh-na-prohlaseni-stareho-zidovskeho-hrbitova-v-libni-kulturni-pamatkou/>

⁴⁴ BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str. 138. - 139.

Starý židovský hřbitov v Libni nikdy na seznamu nemovitých kulturních památek zapsán nebyl, ačkoliv PSSPPOP v roce 1964 dvakrát informuje Státní židovské muzeum, že v seznamu zapsán je. Ve skutečnosti byl pouze v památkovém zájmu, a to podle seznamu schváleného radou Národního výboru hl. m. Prahy dne 22. 12. 1964 – půl roku před zasypáním hřbitova. Zda byly náhrobky skutečně vyzvednuty, je otázka. Jestliže se tak stalo, jsou dnes nezvěstné. Je tu určitá možnost, že jsou u bývalé michelské synagogy, kde se v roce 1979 objevilo 7 náhrobků neznámého původu. (Nyní se zde nalézají celkem 16 blíže neurčených náhrobků a jejich fragmentů.)⁴⁵ (Michelská synagoga je pravděpodobně nejzajímavější a nejkrásnější historický objekt, který se v Michli nachází. Stojí poblíž Botiče v ulici U Michelského mlýna číslo popisné 124.)⁴⁶

Obrázek 8 - Náhrobky na starém židovském hřbitově, 60. léta 20. století

⁴⁵ BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str. 140.

⁴⁶ Michelská synagoga. *Neznámá Praha* [online]. 2012 2016 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <https://www.neznamapraha.cz/michelska-synagoga/>

Obrázek 9 - Židovský hřbitov těsně před zasypaním. Foto M. Kuranda, kolem roku 1965

Kolem roku 1965 byla postupně likvidována i zbylá střední část a náhrobní kameny včetně hodnotných barokních a klasicistních stél, byly povaleny a zasypany. Na místě hřbitova se dochovala jen část ohradní zdi. Je zajišťována průběžná údržba plochy hřbitova, kterou je třeba provádět i v následujících letech. Do budoucna je možné uvažovat o odstranění silné vrstvy zeminy a vyzdvihnout zasypané náhrobky. Tyto práce si ale vyžádají náklady ve výši několika milionů korun.⁴⁷ Budoucnost hřbitova je obdobná jako u ghetta – peníze na průzkum natož, rekonstrukci hřbitova nejsou a zřejmě nebudou. Smiřme se tedy s tím, že jako kulturní lidé dokážeme připustit zničení hřbitova vlastně bez důvodu. Je neuvěřitelné, jak se na celou záležitost dokázalo během několika let zapomenout.⁴⁸

„A přece jsem se neubránila a musela jsem uvidět ne to jak se sypají obsahy aut dolů na pomníky ale podívat se co to je za lidi kteří se dívají s takovou chutí na to samé jako by se taky střileli lidé ranou do týlu A pak jsem tam stále a viděla jsem že si sem lidé přinesli i stoličky a že už přijeli ráno a mají s sebou bandasku s kávou a

⁴⁷ Praha 8 – Libeň. *Památky kehilaprag* [online]. [cit. 2017-04-19]. Dostupné z: <http://www.pamatky.kehilaprag.cz/hledani/praha-8-%E2%80%93-libeň>

⁴⁸ BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str. 139.

nemrkajícíma očima se dívají jak tam nahoře už pomníky jsou zasypané tak že nákladních aut pneumatiky drkotají přes vrcholky a viděla jsem jak velké kusy skály mocnými údery povalují a kácí pomníky černé pomníky viděla jsem jak jeden pomník na kterém byly vytesány zkřížené ruce jak vydržel zatímco ostatní padaly jako kuželky padaly na tvář padaly na bok některé se několikrát překulily než ztišily se tak jak jim určila jejich poslední fáze A některé pomníky tam dole už byly zasypané jiné jen do půl těla a do toho padaly křehké kmeny černého bezu který kvetl a vydával prudkou vůni omamnou vůni. ⁴⁹

1.6 Dům čp. 589

Domy ghetta byly zbořeny v 50. a 60. letech, Bez udání důvodu a rozmyslu zmizely stavby, jejichž historie sahala u některých možná až k počátkům zdejšího židovského osídlení. Do dnešní doby zbylo jen čp. 595 s bývalým hostincem Adolfa Kohna, dnes U Horských a hlavně dům čp. 589. Jediný zástupce typických libeňských židovských stavení se zesílenými zdmi a pavlačí, s bytem v patře. Obojí kvůli velké vodě. Dům pochází z 1. poloviny 18. století a jeho mansardová střecha je pravděpodobně barokního původu.⁵⁰

⁴⁹ HRABAL, Bohumil. *Vita nuova (kartinky)*. Praha: Mladá fronta, 2004. ISBN 80-204-1169-0.

⁵⁰ BRONCOVÁ, Dagmar (ed.). *Kniha o Praze 8*. Praha: Milpo, 1996. ISBN 80-901749-8-1.

Obrázek 10 - Jižní strana Koželužské ulice ve 30. letech 20.století. Dům dosud stojí, za ním je dnes již zbořená jirchárna firmy Schönberger – Eckstein

Osud těchto domů je však vzhledem k jejich katastrofálnímu stavu přinejmenším nejasný; nelze předpokládat, že by se našly peníze na opravu polozřícených objektů bez památkové ochrany. Domy budou spíše v příštích letech zbořeny, aby uvolnily parcely prostoru, který v budoucnu bude lukrativní.⁵¹

1.7 Hranice židovského ghetta

Pokrok průmyslu umožnil Libni stát se prosperujícím místem. Zavedením továren a několika tehdejších závodů, umožnilo prosperitu a zlepšení životní situace i některým obyvatelům ghetta, ale v konečném důsledku byl tento moment pro židovské ghetto začátkem konce. Tyto změny probíhaly zpočátku především mimo či v těsné blízkosti s hranicemi židovské obce, ale od druhé poloviny 19. století začaly tyto modernizující tendence postupně narušovat hranice židovské obce. Nadcházející léta a události učinili hranice židovské obce už jen pomyslnou a bezvýznamnou linkou vkreslenou do mapy. Hranice Židovského ghetta se několikrát ve své historii rozrůstaly, ale nakonec byly

⁵¹ BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str. 137.

potlačeny až do takové míry, že bychom je v současné podobě Libně jen velmi obtížně mezi troskami židovského ghetta rozpoznali.

1.7.1 Jižní hranice

Již v letech 1844–1845 přešla nejjižnější část libeňského katastru železniční trať z Prahy do Vídně. V počátku 70. let ji pak překřížila severozápadní dráha vedoucí z Tišnova středem Libně do Vysočan a dále na sever. Kvůli její modernizaci a výstavbě nádraží se poprvé zmenšil starý židovský hřbitov.⁵² Což bylo velmi výrazným a necitelným zásahem do hranic židovského ghetta, tvořených na jižní straně právě židovským hřbitovem. Předchozí kapitola o židovském hřbitově, o nedílné součásti libeňského ghetta je zároveň obrazem toho, jak se jižní část hranic židovské obce postupem času neustále zmenšovala. Nejprve modernizujícími tendencemi a snahou o rozvoj Libně, skrze vybudování železnice a následně lhostejností a opovržením. Díky tomuto přístupu Libeň ztratila fragmenty své minulosti hluboko pod zemí. Dnes vede přes tuto pohřbenou minulost židovského ghetta pěšinka, kterou si místní zkracují cestu do nedalekého supermarketu. Ovšem vzhledem k nepřítomnosti jakéhokoliv odkazu, který by objasňoval to, po čem to vlastně lidé šlapou, se dá předpokládat, že jen málo kdo z nich ví, co je skryto přímo pod nimi, když se rozhodnou ušetřit pár kroků.

V minulosti se často diskutovalo o možnosti vybagrování židovského hřbitova. A to především v souvislosti se stavbou stanice metra Palmovka a možnosti využití tohoto prostoru jako autobusového nádraží. Židovská náboženská obec si vymínila nedotknutelnost hrobů. Tato podmínka zřejmě zabránila zmíněnému vybagrování hřbitova v souvislosti s další výstavbou na tomto místě.

⁵² VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

1.7.2 Západní hranice

Další zásah do hranic židovského ghetta tentokrát na západní straně ghetta přinesl rok 1872, kdy bylo částečně zasypáno rameno Vltavy, tvořící západní hranici židovské obce, jako ochranné regulační, protipovodňové opatření.⁵³ Jak již bylo zmíněno, rozvodněná řeka velmi často zasahovala do života židovského ghetta. K nejničivějším povodním mimo té z roku 1890, která podnítila a urychlila přípravy na výstavbu ochranného přístavu v Libni a regulaci koryta Rokytka, patřila povodeň ze dne 29. března roku 1845, kdy voda vystoupala až do výše prvních pater některých domů a kdy byla nutná evakuace židovského města. V důsledku této katastrofální povodně vyšlo nařízení, podle kterého dostali majitelé chatrných domů z židovského města u Vltavy právo zakoupit nemovitosti ve výše položených částech Libně.⁵⁴ Tato a další povodně z roku 1862 a 1865, které ponechaly židovské město znovu pod vodou, zapříčinily zmíněné zasypání ramene Vltavy obtékající židovské ghetto. Nicméně tato regulace toku Vltavy úplně nezamezila povodním v židovské obci. Další povodně přicházely v letech 1872, 1883, 1890, 1891 a 1895. V důsledku ničivých povodní v roce 1890, které zatopilo Židovské město a část Staré Libně, libeňští radní rozhodli vltavské rameno zcela zasypat a terén upravit tak, aby k povodním nedocházelo.⁵⁵ Kromě hospodářského hlediska byla impulzem ke stavbě přístavu a regulaci ústí Rokytky katastrofální povodeň ze září 1890. V roce 1894 bylo započato se stavbou Libeňské přístavu. Při Vltavě byl přístav zabezpečen 430 metrů dlouhou hrází. Ústí Rokytky do Vltavy dnes uzavírá protipovodňová vrata.⁵⁶ Během výstavby libeňského přístavu byly odstraněny dřevěné domy u řeky, které tu vystavěli Židé vysídlení z Prahy za epidemie moru roku 1680⁵⁷

⁵³ JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

⁵⁴ JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

⁵⁵ HEJTMÁNEK, Ladislav. *Libeň. Historický nástin*. Praha: Obec libeňská, 1896

⁵⁶ JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

⁵⁷ BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str. 137.

Obrázek 11 - Pohled na Rokytku a židovskou čtvrť a nahromaděné dřevo z vorů v září 1890

Zásah do této části hranic libeňského ghetta přinesl i konec 19. století, kdy muselo být kvůli ničivým povodním mnoho domů v oblasti u nábřeží Vltavy zbořeno. Zbylo zde 38 domů z toho 9 neobydlených. Některé další domy padly za oběť výstavbě přístavu.⁵⁸ Výrazný zásah do podoby židovského města přinesla zejména 20. léta minulého století [...] přistoupilo se k modernizaci přístavu, z něhož vznikly loděnice. Především ale došlo k převedení hlavního toku Vltavy do nového řečiště blíže k Holešovicím a postupnému zasypání slepých ramen. Díky regulaci přestala mít Voctářova ulice ráz pobřežní cesty a změnila se v obslužnou městskou komunikaci.⁵⁹

⁵⁸ BRONCOVÁ, Dagmar (ed.). *Kniha o Praze 8*. Praha: Milpo, 1996. ISBN 80-901749-8-1.

⁵⁹ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 009. ISBN 80-902804-3-9.

Obrázek 12 - Povodeň v únoru 1920. Pohled Votčarovou ulicí k jihu

Jak již bylo zmíněno, prosincová ústava z roku 1867 mimo jiné důležité výsady a pravomoc, dala židům možnost provozovat jakoukoliv živnost. Díky tomu ve druhé polovině 19. století židovské rodiny přispěly k zavedení významných závodů a továren. Především mimo hranice židovské čtvrti. Bylo ovšem jen otázkou času, nežli se rozvoj průmyslu proroste i hranicemi židovského ghetta. Nutno dodat, že kožedělnictví bylo typickou hlavní živností v ghettu. Poukazují na to již názvy ulic Koželužská, a názvy již zaniklých ulic Jirchářská a Kožní.⁶⁰

Devatenácté století je v dějinách Libně převratným obdobím-venkovská obec se přeměnila v průmyslové předměstí, řada viničních a zemědělských usedlostí se změnila na továrny. Z Libně pocházelo mnoho židovských řemeslníků a židovské rodiny přispěly ke vzniku řady zdejších továren. Několik podniků v židovském městě pokračovalo v tradici jirchářství a koželužství. Největší z nich byla barvírna kůží Libenia Ludwiga Jellinka č. p. 418, která stávala mezi Votčarovou a Vojenovou ulicí (zbořena 2005); součástí podniku byla chemická továrna, která vyráběla např. krémy na boty. Dalším kožedělným podnikem ve Vojenově ulici byla jirchárna S. Schönberger &

⁶⁰ BRONCOVÁ, Dagmar (ed.). *Kniha o Praze 8*. Praha: Milpo, 1996. ISBN 80-901749-8-1.

syn č. p. 112, která se specializovala na výrobu a barvení rukavičkářských kůží, rovněž nedávno zbořená. Na jižním okraji ghetta mezi Voctářovou a Vojenovou ulicí stávala také Strojní přádelna, tkalcovna a barvírna Bratři Perutzové, od svého založení v roce 1875 jeden z největších zdejších podniků.⁶¹

Počátky průmyslového rozvoje Libně najdeme již v první polovině 19. století, kdy byly v Libni založena Gottlasova kartounka a strojírna firmy Ruston a spol. Rustonka vyráběla především parní stroje, kotle a železné mostní konstrukce. Další průmyslový rozvoj obce, který ale nenávratně zmenšoval oblast libeňského ghetta a uvrhával ho v zapomnění předznamenávala i již zmíněná železniční trať z Prahy do Vídně, jež v letech 1844–1845 protřela nejjižnější část jejího katastru. O několik roků později se obraz křižovatky změnil k nepoznání: zmizela železnice, závory i některé okolní domy a na jejich místě se objevily vchody do stanice metra Palmovka v roce 1986.⁶² V roce 1884 vydala libeňská obec celkový regulační plán, který mimo jiné boural veškerou starou zástavbu židovské čtvrti. Regulační plán z roku 1922 počítal se zbořením ghetta a výstavbou činžovních domů.⁶³ K jeho uskutečnění však v této části obce nedošlo. Na konci 19. století padlo několik domů za obětí výstavbě libeňského přístavu. V období mezi válkami měly na ploše ghetta vyrůst moderní činžovní domy, avšak až na část ulice Chocholouškovy zůstala čtvrť většinou nedotčena.⁶⁴ V roce 1938 došlo k asanaci jihozápadní části při Voctářově ulici, zbyly jednotlivé domy v Koželužské ulici, Kožní a Voctářově ulici a kompaktnější bloky ve Vojenově a Jirchařské ulici.⁶⁵

⁶¹ PAŘÍK, Arno. Zmizelý svět Libně. *Holocaust* [online]. 2011 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/zdroje/clanky-z-ros-chodese/ros-chodes-2011/leden/zmizely-svet-libne/>

⁶² TOMEŠ, Josef. *Libeňskou minulostí*. Praha: Maroli, 2001. ISBN 80-86453-05-7.

⁶³ JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

⁶⁴ BRONCOVÁ, Dagmar (ed.). *Kniha o Praze 8*. Praha: Milpo, 1996. ISBN 80-901749-8-1.

⁶⁵ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

Obrázek 13 - Mapa Libně z roku 1938, asanace jižní části bývalého židovského ghetta

Vraťme se ke hranicím židovského zmizelého ghetta. Na jižní straně ghetta již byla vystavěná železniční trať, která narušila hranice ghetta a přetřela tak nejjižnější cíp židovského hřbitova. Na západní straně ghetta byla započata stavby libeňského přístavu a ghetto tak ztratilo západní stranu hranic, tvořenou nábřežím po celé své západní straně obtékající Vltavou. Severní hranice ghetta tvořené nábřežím Rokytky a do něho ústící ulicí Chocholouškova, která nábřeží spojovala s Koželužskou dříve Riegrovou ulicí, nebylo výjimkou a na počátku 20. století se změnilo k nepoznání. Severní část ghetta, která na první pohled odlišovala tuto část Libně od okolního světa, byla postupem času asimilována a její původní charakter byl ztracen.

1.7.3 Severní hranice

Na severní hranici ghetta v prostoru nábřeží Rokytky dnešního Elscinova náměstí (původně Světova nábřeží) bylo v roce 1909 nad Rokytkou vystavěno souvislé betonové přemostění, 99,3 metrů dlouhé, upravené jako tržiště. Na něj bezprostředně navazoval

první betonový most v Čechách, postavený již v roce 1896.⁶⁶ (Betonový most přes Rokytku je nejstarší betonový silniční most v Čechách a je na seznamu technických památek Prahy a je i památkově chráněn. Dnes most slouží jak silniční, tak tramvajové dopravě. Most byl postaven v roce 1896 za 35 dní architektem Antonínem Losem. Byl slavnostně otevřen 28. září 1896. Šlo o první silniční most z dusaného betonu v Čechách. [...] Tramvajová trať je v těchto místech již od 4.října 1896. Vedla nejprve od Karlína přes Palmovku zhruba k zastávce U Kříže a byla jednokolejná. V roce 1909 byla zdvojkolejněna, v roce 1910 prodloužena na Vychovatelnu a v roce 1924 k dnešní zastávce Ke Stírce.)⁶⁷

Naproti nově vzniklému betonovému přemostí, tudíž na severní straně směrem do srdce židovského ghetta jehož charakter už byl značně pozměněn, ale stále ještě do značné míry přítomen roku 1936 byla dokončena stavba paláce Svět, kdy po první světové válce, která přinesla Libni hlad a bídu, které zde vyvrcholily roku 1918 a kdy se Libeň najednou stala průchozí stanicí vojenských transportů a jejími ulicemi pochodovali oddíly vojáků, znovu po této tragické etapě ožil stavební ruch Libně tentokrát již v rámci samostatné Československé republiky. V polovině třicátých let se vztyčila moderní konstruktivistická stavba paláce „Svět“ (majetek starobylé libeňské rodiny Světovy–odtud název) s exkluzivními byty, restaurací, kavárnou, terasou a biografem.⁶⁸ (Palác Svět je konstruktivistickým železobetonovým činžovním a obchodním domem se dvěma suterény s biografickým sálem, v přízemí je vybavený obchodní místností, v prvním patře se nalézají restaurace, kavárna a herna. Palác byl postaven stavitelem Františkem Havlenou na místě staré usedlosti. Objednatelem, investorem a prvním majitelem paláce byl realitní podnikatel Ladislav Svět podle jiných zdrojů Jan Svět – Jan Svět byl statkář a byl posledním rychtářem Libně, podle kterého byla stavba pojmenovaná.)⁶⁹

O současném stavu této stavby, která proslavila Libeň už jako Prahu VIII vypovídá i tento i následující článek. Palác Svět, který proslavil spisovatel Bohumil Hrabal, stále

⁶⁶ JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

⁶⁷ Vycházka Libní – 1. *Libeň evangnet* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://liben.evangelnet.cz/f/news/99/vychazka-libni-1.pdf>

⁶⁸ TOMES, Josef. *Libeňskou minulostí*. Praha: Maroli, 2001. ISBN 80-86453-05-7.

⁶⁹ Vycházka Libní – 1. *Libeň evangnet* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://liben.evangelnet.cz/f/news/99/vychazka-libni-1.pdf>

chátrá. Podle starosty Prahy 8 Romana Petruse (ČSSD) je v tuto chvíli situace neřešitelná. Pomohla by prý jen změna zákona. Železobetonový činžovní a obchodní dům v pražské Libni, který spolu s přáteli navštěvoval jeden z nejznámějších českých autorů, Bohumil Hrabal, chátrá už několik desítek let. Budova postavená ve 30. letech minulého století stavitelem Františkem Havlenou dnes nevypadá jako v dobách, kdy ji Hrabal proslavil ve své povídkové knize a kde se scházel s lidmi jako Egon Bondy. Dnes je to spíš zabetonovaná železobetonová konstrukce, jejímž vlastníkem je italský podnikatel Antonio Crispino. Jednání s ním o rekonstrukci Paláce Svět jsou ale podle starosty Prahy 8 Romana Petruse problematická. „Vše, co bylo na domě cenného po stránce kulturní a historické, je pryč,“ řekl Seznam Zprávám starosta. V tuto chvíli prý majitel neporušuje žádné zákony tím, že budovu nechává bez rekonstrukce. Podle Petruse by mohla se situací kolem Paláce Svět pomoci jen změna v legislativě. „Musel by přijít nový zákon, který by říkal, že majitelé musí mít nemovitost v určité podobě tak, aby třeba respektovala svoje okolí. A pokud to nedělají, musí se proti nim nějakým způsobem zasáhnout,“ představuje si znění zákona starosta. Další variantou, která by mohla pomoci s rekonstrukcí podobných objektů, je zpřísnění zákona o vyvlastňování. „To znamená, že pokud se majitel o nemovitost dlouhodobě nestará, objekt chátrá, tak pak by se přistoupilo k tomuto procesu,“ doplňuje Petrus.⁷⁰

1.7.4 Východní hranice

Východní část hranic židovského ghetta tvořila ulice Zenklova, dříve Primátorská ulice, která se napojovala na ulici Koželužskou, vedoucí k původní židovské synagoze před jejím stržením a k domu čp. 589, který se spolu s domem čp. 595 jako jediný obytný dům dochoval z dob židovského ghetta, které ještě nebylo emancipováno a pohlceno modernizujícími tendencemi. Na Zenklovu ulici, tedy východní hranici ghetta navazuje i Vojenova ulice, která vedla k židovskému hřbitovu. Na jih od židovského ghetta Zenklova ulice protíná ulici k Libeňskému mostu, míjející dnes zasypaný židovský hřbitov. Ulici k Libeňskému mostu kříží Voctářova ulice na západní straně ghetta, vedoucí pak na sever až k Elsnicovu náměstí, k severní hranici židovské obce míjející Koželužskou ulici propojující východní a západní část ghetta.

⁷⁰ KOSOVÁ, Pavlína. Slavný Hrabalův Palác Svět může spasit jen změna zákona. *Seznam* [online]. 2017 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <https://www.seznam.cz/zpravy/clanek/slavy-hrabaluv-palac-svet-muze-spasit-jen-zmena-zakona-12743>

Východní hranice ghetta se 23. listopadu roku 1846 rozrostla o pozemek vyhrazený pro stavbu nové synagogy, kdy byl položen její základní kámen. Další významnou úpravou východní části hranic ghetta, tehdy ještě Primátorské ulice, bylo vybudování za dob první republiky (tedy v letech 1918–1938) menších obchodů a krámů, které stály před nově postavenou synagogou. Krámky vystavěné libeňskou židovskou náboženskou obcí byly zdemolovány v 80. letech v souvislosti se stavbou metra, konkrétně jeho stanice Palmovka na trase B. Tehdy se krámky nacházely na ulici, která byla přejmenována na třídu Rudé armády⁷¹ Na Zenklovu ulici byla přejmenována až po roce 1992.⁷²

O zániku této jihovýchodní části židovského ghetta tvořící nároží ulic Na Žertvách a Zenklovi ulice, píše i Bohumil Hrabal. „*Dnes tady pracuje buldozer a s velkou chutí pustoší domečky, dílničky, ve kterých se vyráběly náhrobní a pohřební svítilny, teď padá i maličký domek s okénky na to moje náměstíčko a já jsem šťasten, že jsem u toho, že tohle vidím, že mohu vejít do srdce toho zbořeníště, které nikdo nehlídá, a s jistou perversitou mohu vychutnávat okamžik sladké apokalypsy pádu staré Libně, ke které mám vzpomínkou klíč ke kráse, již jsem žil a budu žít až do té doby, než budu zasypán časem tak, jako byl zasypán židovský hřbitov.*“⁷³

(Až do výstavby metra v 80. letech 20. století se označení Palmovka používalo pro křižovatku ulic Sokolovská a Zenklova. Po roce 1990 se toto označení posunulo zhruba o sto metrů severněji a označuje dnes křižovatku tramvajových tratí z Karlína, Žižkova, Vysočan, Kobylis a Holešovic na začátku Libeňského mostu. Libeň byla už roku 1897 spojena s Florencí tratí elektrické tramvaje. Od roku 1875 do roku 1972 vedla přes dnešní křižovatku Palmovka také odbočka Severozápadní dráhy na nádraží Praha-Těšnov vedla v místech dnešní tramvajové trati v ulici Na Žertvách)⁷⁴ Asanace druhé poloviny 80. let 20. století v souvislosti s výstavbou metra a přilehlého autobusového

⁷¹ KAFKA, František, FIEDLER, Jiří: Mizi poslední zbytky libeňského ghetta. *Věstník židovských náboženských obcí* 48, 1986, str. 4.

⁷² PETRUS, Roman. Zenklova. *Roman Petrus* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.romanpetrus.cz/188-zenklova>

⁷³ HRABAL, Bohumil. *Život bez smokingu*. Praha: Československý spisovatel, 1986. ISBN 9783518389614.

⁷⁴ Vycházka Libní – 1. *Libeň evangnet* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://liben.evangelnet.cz/f/news/99/vychazka-libni-1.pdf>

nádraží si vyžádaly zničení několika domů i v dnešní Ludmilině ulici, kde stojí synagoga, která se v té době ocitla na osamoceném volném prostranství.⁷⁵

1.8 Ztracený svět Libně během druhé světové války

Když se v sychravém středečním ránu 15. března 1939 objevila v Libni první vozidla wehrmachtu, jen málokdo ze zdejších občanů stojících s bezradnými a zoufalými pohledy na chodnících, si dokázal představit, co všechno prožije okupovaná země i samotná Libeň v následujících šesti letech. [...] Netrvalo dlouho a na firemních štítech obchodů i na nároží ulic se objevily německo-české nápisy, přičemž některé libeňské ulice s „nevhodnými“ názvy byly přejmenovány (z největší části dostaly jména po různých německých purkmistrech Starého města ze 16. a 17. století).⁷⁶

V období mezi válkami měly na ploše ghetta vyrůst moderní činžovní domy–avšak až na část ulice Chocholouškova zůstala čtvrť většinou nedotčena. Za druhé světové války bylo židovské obyvatelstvo Libně deportováno do koncentračních táborů. Byla to tragická tečka za více než čtyřistaletou historií Židů v Libni.⁷⁷ Čtvrť se během války rapidně vyprázdnila, vojenské jednotky německé armády se zde objevily jako první v Praze. Deportace libeňských židovských rodin, mezi jinými byl i budoucí spisovatel Arnošt Lustig, začaly na podzim 1941. Poválečné osudy židovského osídlení se nesou ve znamení pozvolného, ale definitivního rozpadu. Stavební ruch postrádal uskutečnění kvalitního velkoplošného urbanistického konceptu ohledně využití volných a zhodnocení území především pro bydlení. Od padesátých let vznikaly projekty řešení a úprav Libně, řešily se především dopravní hlediska. Projekty naštěstí zůstaly pouze v návrzích.⁷⁸

Od nacistické okupace již židovské obce nemohly být považovány za dobrovolné organizace s náboženským účelem. Nacisté dosazovali jejich vedoucí funkcionáře a snažili se přetvořit je v nástroj protižidovské politiky. Židovské obce v českých zemích byly plně podřízeny Ústředně pro židovské vystěhovalce v Praze. Funkcionáři židovských obcí se tak pohybovali na tenkém ledě mezi pomocí svým potřebným členům a vynucenou spoluprací s nacistickými úřady. Představitelé

⁷⁵ TOMEŠ, Josef. *Libeňskou minulostí*. Praha: Maroli, 2001. ISBN 80-86453-05-7.

⁷⁶ TOMEŠ, Josef. *Libeňskou minulostí*. Praha: Maroli, 2001. ISBN 80-86453-05-7.

⁷⁷ BRONCOVÁ, Dagmar (ed.). *Kniha o Praze 8*. Praha: Milpo, 1996. ISBN 80-901749-8-1.

⁷⁸ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

židovských obcí se snažili zabránit nejhoršímu a usilovali o zmírnění a zpomalení protižidovských opatření nacistů. Na druhou stranu byli donuceni se podílet na provádění antisemitské politiky Třetí říše a byli donuceni registrovat své členy či připravovat seznamy osob k deportacím. Nelze zapomínat na to, že vedoucí funkcionáři židovských obcí pracovali pod neustálou hrozbou uvěznění a smrti a že jen málo z nich se dožilo konce války.

Židovské obce musely vést evidenci všech svých členů. Ta původně sloužila především pro zajištění sociální pomoci a emigrace, později však musela být využívána jako podklad pro deportace. Bezprostředně po okupaci musely židovské náboženské obce vypracovat jmenné seznamy svých členů. V říjnu 1939 byla nařízena registrace židovského obyvatelstva Protektorátu, při níž byli poprvé registrováni též Židé jiného vyznání než židovského, případně bez vyznání. Bylo zaregistrováno 80 319 osob židovského vyznání a 9828 Židů nemojžišského vyznání. Všem osobám, které nebyly židovského vyznání, ale vztahovala se na ně definice Žida podle norimberských zákonů, bylo nařízeno, aby se přihlásili u židovské náboženské obce. Počet jmenovitě registrovaných židovských obyvatel stoupl o 12 680 na téměř 103 000.⁷⁹ Vyvražďování židů za II. světové války znamenalo konec zdejší náboženské obce. Boření chátrající zástavby začalo již ve 20. letech 20. století, ale konec ghetta nastal koncem 50. let a v 60. letech.⁸⁰

V rámci znárodnění průmyslových podniků v 50. letech došlo ke sjednocení pozemků, což umožnilo větší plošné zásahy např. přeložení železnice, rozšíření centrální křižovatky Palmovka, vznik autobusového nádraží.⁸¹ Většina postraních ulic byly stále osvětlena plynovými lampami, na hlavních třídách cinkaly staré vozy tramvají, pamatující Rakousko – Uhersko, po tratích, křižujících Libeň, supěly dýmící parní lokomotivy. (Až na začátku 60. let se přikročilo k zavedení nového výbojkového osvětlení ulic.)⁸² Stará židovská čtvrť, která byla kdysi nedílnou a významnou částí Libně, zela po válce prázdnotou. Po válce byly domy židovského ghetta v Libni vesměs

⁷⁹ Židovské obce mezi Skyllou a Charybdou. *Holocaust* [online]. 2011 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/dejiny/konecne-reseni-zidovske-otazky/zide-v-ceskych-zemich-a-konecne-reseni-zidovske-otazky/zidovske-obce-mezi-skyllou-a-charybdou/>

⁸⁰ JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

⁸¹ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

⁸² TOMES, Josef. *Libeňskou minulostí*. Praha: Maroli, 2001. ISBN 80-86453-05-7.

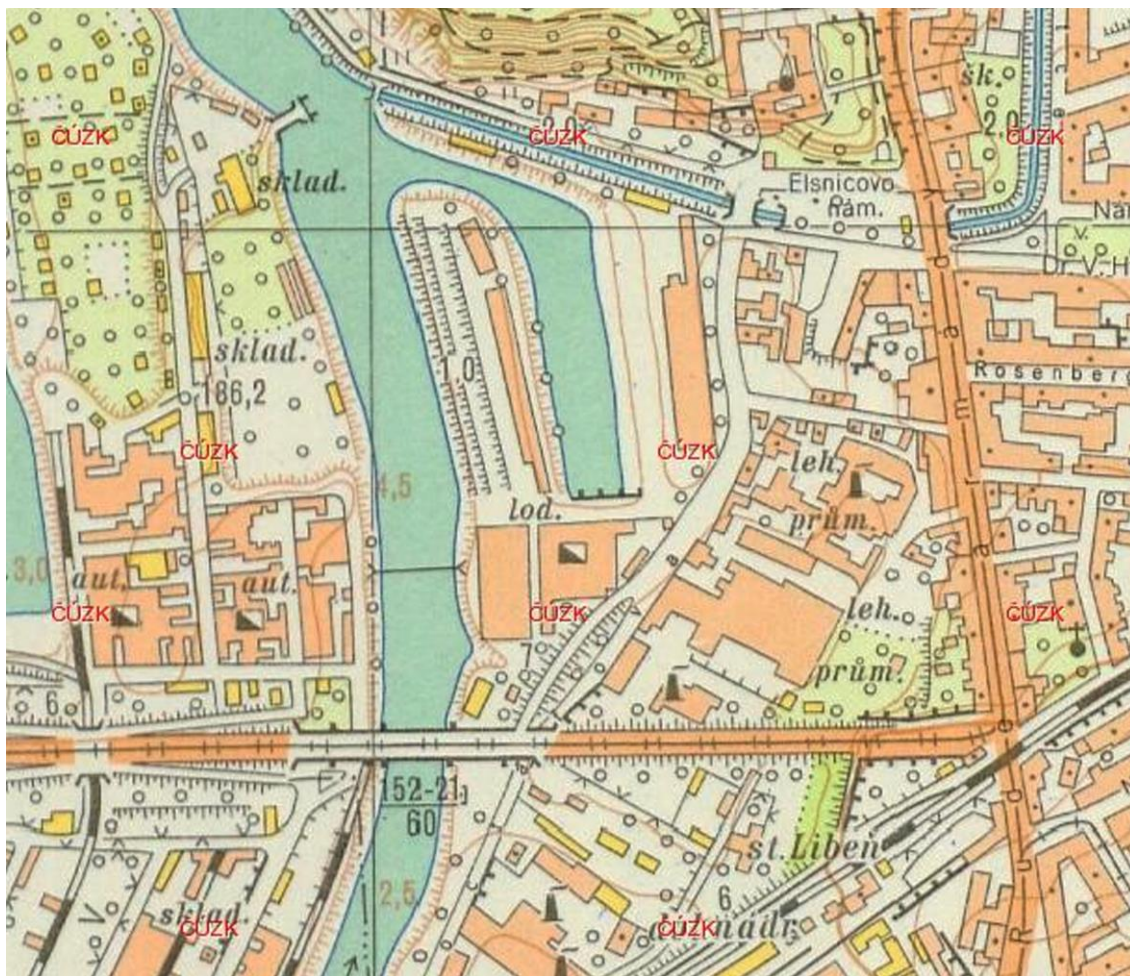
opuštěné ve svém zchátralém stavu a osamoceně stály jako vzpomínky na hrůzy posledních šesti let. Jako by se pro ně svět zastavil, ale kolem nich plynul dál a vybíral si daň na těchto posledních pozůstatcích židovského ghetta bez okolního zájmu. Většina z jejích původních majitelů nepřežila, a pokud ano, tak se podle dochovaných zdrojů většina buď odstěhovala jinam, nebo emigrovala. Se zmizelými židovskými obyvateli libeňského ghetta, kteří ještě před pár lety byli nedílnou součástí zdejšího každodenního života a dění, se začalo pomalu vytrácet a zapomínat i na židovské ghetto, které tu od svého založení do konce druhé světové války stálo přes 380 let.

Většina z domů Židovského města vydržela až do 50. let, kdy byla velká část z nich zbourána. Toto bourání pokračovalo ještě do let šedesátých. V této době byly zbourány také židovské domy tzv. městského typu na rohu ulice Koželužské a Voctářovy. Při demolici těchto domů se našla dokonce na jedné z půd stopa soukromé modlitebny.⁸³ Po roce 1957 došlo v židovské čtvrti ke zboření dalších domů. Především bloků zástavby obracející se do Zenklovi ulice (mezi Jirchářskou a Vojenovou).⁸⁴ Podle regulačního plánu zde měly stát činžovní domy. K asanaci této části Libně se přistoupilo až v 60. letech, kdy byla postupně (až na malé výjimky) zbourána zástavba v ulicích Koželužské, Voctářově a Vojenově. [...] Zcela zmizela ulice Kožní, Jirchářská a Chocholouškova je dnes přehrazena a jedna její polovina dosud stojí.⁸⁵

⁸³ KAFKA, František, FIEDLER, Jiří: Mízi poslední zbytky libeňského ghetta. *Věstník židovských náboženských obcí* 48, 1986, str. 4.

⁸⁴ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

⁸⁵ BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str. 137.

Obrázek 14 - Mapa Libně z let 1951-1971.

V polovině 70. let zažilo bývalé ghetto další asanaci. [...] Mezi Chocholouškovou a Voctářovou vznikly kalírny a přidružené dílny průmyslového areálu Státního výzkumného ústavu materiálu. Dosavadní rostlá struktura zástavby s velmi drobným měřítkem budov i prostorů se scvrkla na minimum, na šest zbývajících popisných čísel jednotlivých objektů. Tři z nich poškodila povodeň v roce 2002 tak, že byly o pět let později strženy. Tato novodobá povodeň zasáhla výrazným způsobem celou oblast Libně, území mezi Voctářovou a Vojenovou ulicí zcela vyprázdnila. [...] Ještě před povodní navrhl architekt Josef Pleskot Administrativní centrum Palmovka, které by o 160 let dříve sousedilo s renesanční synagou.⁸⁶ Během 90. let byla značná část libeňských domů nově omítnuta, opravena a často zcela přestavěna, na dosud volných prostranstvích a v prolukách se postupně objevily nové administrativní i obytné

⁸⁶ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

budovy.⁸⁷ Libeňská židovská čtvrť patřila ještě v 18. století svým významem a rozlohou k druhému největšímu židovskému osídlení na dnešním území Prahy. V současných plánech i skutečných ulicích města bychom ji však těžko hledali. Zbyla prázdná místa, momentálně využívaná jako provizorní parkoviště, jako opuštěná skladiště stavebních sutin a plochy pro případné budoucí staveniště. Z původní zástavby zůstaly již zmíněné dva domy a názvy ulic konkrétně Koželužská, Vojenova, Voctářova, Chocholouškova a Primátorská později přejmenovaná na Zenklovu. Jádra bývalých židovských domů bychom našli v Zenklově ulici, která čtvrť z jedné strany ohraničovala.⁸⁸

V této části práce se opět obracím na prózu Bohumila Hrabala, která v sobě zachytila jednoznačnou výpověď o momentech, kdy se židovské ghetto stávalo už jen vzpomínkou v oblaku prachu. „*Dívali jsme se tak jako ostatní jak pokračuje likvidace zbytků libeňského ghetta a když jsem se dívala na diváky [...] nikdo se nepozastavil nikdo nepolitoval že odchází tajemná stavení. [...] Dívali jsme se jak buldozery s velkou chutí drží zbytky židovských stavení a jak padají zborcené zdi a s nimi výklenky a schody zatímco opodál ohromné lžice nabírají sesypané ghetto a v běžovém prachu je sypají do nákladních aut a odvázejí to až tam kousek od Střelnické pod Ďáblická les tam jak mi říkal můj muž tak tam kousek pod lesem Němci stříleli vlastence...*“⁸⁹

Libeňské ghetto postupem času začalo ztrácet svůj nezaměnitelný charakter. Hranice ghetta byly ztraceny, privileje věnované Židům zapomenuty a poslední hmotné vzpomínky na židovskou obec v Libni pohřbeny pod nánosem modernizujících tendencí a lidskou lhostejností.

1.9 Židovský hřbitov a Libeňský most kulturní památkou

V současné době se středem pozornosti stává Libeňský most, který je v havarijním stavu. Vzniká tak otázka, co bude s mostem dál. Jakákoliv manipulace s mostem přímo ovlivní i pohřbený židovský hřbitov vzhledem k tomu, že jeho západní část je součástí Libeňského mostu. Probíhající zátěžové zkoušky by měly trvat až do července. Až budou mít technici výsledky dynamických a statických zkoušek, data vyhodnotí a bude

⁸⁷ TOMEŠ, Josef. *Libeňskou minulostí*. Praha: Maroň, 2001. ISBN 80-86453-05-7.

⁸⁸ VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

⁸⁹ HRABAL, Bohumil. *Vita nuova (kartinky)*. Praha: Mladá fronta, 2004. ISBN 80-204-1169-0.

se řešit, co s mostem dál. Jestli ho čeká oprava, bourání nebo podepření. Při případné opravě bude hrát roli také to, zda se most stane kulturní památkou.⁹⁰

Libeňský most i přilehlý Starý židovský hřbitov jsou součástí historie Libně a měly by být posuzovány společně. To si myslí Adam Scheinherr z iniciativy Libeňský most nebourat, nerozšiřovat, která chce po ministerstvu kultury žádat společnou památkovou ochranu těchto staveb. [...] Aktivisté bojující za památkovou ochranu chtějí přidat i přilehlý židovský hřbitov. [...] „O hřbitovu jsem se dozvěděl ze zápisu komise ministerstva kultury pro památky z roku 2004. V něm komise prohlásila obě stavby za neodmyslitelnou součást historie Libně a doporučila je prohlásit za kulturní památku,“ vysvětlil Adam Scheinherr z iniciativy Libeňský most nebourat, nerozšiřovat. [...] Hřbitov je nutné zachránit, ale mostu nepomůže. Podle odborníků je důležité na existenci hřbitova upozornit, ale Libeňskému mostu to zásadně nepomůže. „Nejsem si zcela jist, zda přidání židovského hřbitova, byť je z historického hlediska vysoce hodnotnou památkou, by celý proces spíše nezkomplikovalo a neprotáhlo,“ uvedl vedoucí Ústavu památkové péče na Fakultě architektury ČVUT, profesor Václav Girsá. Podle něj k sobě obě stavby nepopíratelně patří, ale to v žádosti o prohlášení nebude k ničemu. „Historický moment zde podle mého nehraje takovou roli, protože hodnocení se bude týkat hlavně významné architektury mostu a jeho dopravní důležitosti, dodává Girsá. Naopak podle předsedkyně Klubu Za starou Prahu Kateřiny Bečkové je spojení staveb v žádosti výborný nápad, hřbitov totiž částečně zanikl také kvůli násypu Libeňského mostu. „Je to také dobrá připomínka toho, že u mostu není jen obyčejná louka, ale že je tato oblast historicky hodnotná,“ míní Bečková.⁹¹

Co bude s židovským hřbitovem, který je nedílnou a velmi podstatnou část historie nejen židovského ghetta a židovského osídlení, ale celé Libně je v současné době předmětem otázek a nad osudem tohoto místa visí otazník. Budou opět překročena nejen faktické, ale i morální hranice židovského ghetta? Současné dění kolem židovského hřbitova a otázka směřovaná k budoucnosti tohoto místa a celého bývalého židovského ghetta bylo jedním z impulsů pro tuto bakalářskou práci.

⁹⁰ DUCHOŇ, Radek. Zátěžové testy prověřují kondici Libeňského mostu. *Rozhlas* [online]. 2017 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/regina/denik/_zprava/zatezove-testy-proveruji-kondici-libenskeho-mostu--1720690

⁹¹ ŠAFHAUSER, Roman. Iniciativa chce s Libeňským mostem památkově chránit i blízký hřbitov. *Praha idnes* [online]. 2016 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: http://praha.idnes.cz/k-libenskemu-mostu-se-pridava-take-zidovsky-hrbitov-f9f-/praha-zpravy.aspx?c=A160210_152112_praha-zpravy_rsr

2 Koncept

2.1 Génus loci ztraceného světa Libně

Genius loci je římský pojem. Podle přesvědčení starých Římanů má každá „nezávislá“ bytost svého genia, ochranného ducha. Tento duch dává lidem i místům život, doprovází je od narození do smrti a určuje jejich charakter či povahu. I bohové mají svého génia a tato skutečnost ilustruje význam tohoto pojmu.⁹² Je evidentní, že existuje řada míst, která mají určitý hlubší význam, a tím se podílejí na utváření identity a vlastní totožnosti krajiny. Jsou to místa se vztahem k významným historickým osobnostem či významným historickým událostem, území s mimořádným geniem loci, pozůstatky uzavřených částí dějin představující nezaměnitelnou hodnotu, nesmazatelné znamení a pečeť historicky těmto místům vtisknutou.⁹³ V rozmanitosti české krajiny není vždy snadné nalézt charakteristiky, typické prvky, jež zaslouží zachovat, případně podpořit. [...] Ochrana nespočívá vždy v setrvání na minulém, ale v pochopení a následném citlivém soudobém doplnění místa, tak, aby naši potomci mohli v krajině číst a poznávat stopy předchozích generací, tedy i naše.⁹⁴

Jen málokdo v dnešní Koželužské ulice pozvedne hlavu, aby si povšiml a vnímal atmosféru fragmentů, které tu z minulosti zůstaly jakoby náhodou, omylem až do dnešních dnů. Vzhledem k jejich žalostnému stavu v nás vzbudí spíše pohledy opovržení a nezájmu. I když se tu kdysi rozrůstalo jedno z nejvýznamnějších židovských osídlení v pražském regionu hned po Židovském městě Pražském. Historie Koželužské ulice je zde přítomná jen svou roztržitou strukturou a kamennou dlažbou místy patrnou pod nánosy vrásčitého asfaltu, navzdory tomu, že zde bývalo hlavní náměstí Židovského Města libeňského.⁹⁵

Od koželužské ulice k synagoze a židovskému hřbitovu dnes není problém se dostat. Ovšem uvědomit si, kde se vlastně člověk nezainteresovaný do Libeňské

⁹² NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Praha: Dokořán, 2010. ISBN 978-80-7363-303-5.

⁹³ KUPKA, Jiří. Duchovní význam místa jako hodnota území. *UUR* [online]. 2009 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: https://www.uur.cz/images/publikace/uur/2009/2009-03/10_duchovni.pdf

⁹⁴ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Praha: Dokořán, 2010. ISBN 978-80-7363-303-5.

⁹⁵ BRONCOVÁ, Dagmar (ed.). *Kniha o Praze* 8. Praha: Milpo, 1996. ISBN 80-901749-8-1.

minulosti nachází, už je poměrně problém vzhledem k proměnám, ke kterým zde došlo. Najít a pospojovat zpretrhanou nit' tohoto místa, působí téměř nemožně, dostaneme-li se do kontaktu například s dnešní podobou židovského hřbitova. Zatravněná plocha a lidé zkracující si přes ní cestu, přes kterou je vidět až nahodilou zástavbu za ní, jen těžko vyvolá v člověka pocit, identický s dojmem z jiného židovského či jakémkoliv jiného pohřebiště. Nedokončený park, opuštěná stavební plocha, plocha připravená k nové zástavbě. Asi taky by se bohužel toto místo dalo charakterizovat člověkem neznalým historií spojenou s libeňským židovským hřbitovem. Současný stav navozuje opět spíš více otázek než odpovědí, stejně jako libeňská synagoga.

Ve snaze nalézt a objevit *genia loci* této části Libně cesta vede od Koželužské ulice, na jih kolem synagogy, odtud na západ k židovskému hřbitovu a následně se na západní straně stáčí k severu a pokračuje Voctářovou ulicí, ve které dnes nenajdeme snad už absolutně nic, co by připomínalo období židovského ghetta. Dnes vzniká na bývalém nábřeží řeky Vltavy kolem Voctářovi ulice, na západní straně hranic židovského ghetta výstavba novostaveb. První etapa této výstavby je již hotová a další dvě jsou naplánované do konce roku 2018. Developerský projekt slibuje bydlení v nádherné lokalitě hned u řeky s celkově dostupnou dopravou a vlastně vším, co je k životu potřeba.⁹⁶

Slíbují skvělé místo k žití, které ale leží na zapomenutém nábřeží židovského ghetta, kde v minulosti stály domy vystavěné mimo jiné i odsunutými židy z centra Prahy během nákazy moru v roce 1680.⁹⁷ Nábřeží plné židovských domů, které zde v mnoha případech stály od založení ghetta v současné podobě Voctářovi ulice nepřipomíná absolutně nic. Západní část ghetta byla působením času nejvíce a nejčastěji měněna a každým dalším zásahem se víc vzdalovala podobě, kterou měla při vzniku ghetta. Touto proměnnou a celkovou změnou libeňského ghetta a jeho charakteru se zabývá analytická část bakalářské práce. Je politováníhodné procházet se dnes tímto místem s vědomím, o jakou vzácnou část Libně přišla.

⁹⁶ Projekt komplex domů tvoří soukromý prostor, který nabízí vše pro moderní způsob života. Dock [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.dock.cz/cs/about/project>

⁹⁷ BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str 137

Je přirozené, že místa se časem mnění. Mnohdy až k nepoznání, někdy během krátké doby. Slepé lpění na minulosti není odpovědí k formování budoucího konceptu místa, spíše jeho alespoň částečná ochrana a především ochrana odkazu, který s sebou místo nese, by mělo být počáteční myšlenkou během budoucího formování takovýchto míst. Ochrana nespočívá vždy v setrvání na minulém, ale v pochopení a následném citlivém soudobém doplnění místa, tak, aby naši potomci mohli v krajině číst a poznávat stopy předchozích generací, tedy i naše.⁹⁸

2.2 Specifický koncept

Současná podoba pražské Libně, kde dříve vznikalo židovské ghetto mě přiměla o tomto místě přemýšlet. Přiměla mě, snažit se orientovat v tomto prostoru a především usilovat o pochopení tohoto místa, vidět a uvědomit si vazby, kontexty a vztahy propojující a definující bývalé židovské ghetto. Současná podoba Libně je jako spleť neurčitých architektonických forem a hmot, mezi kterými jako ozvěna rezonuje její minulost, kterou ať se snažíme sebevíc, nikdy neslyšíme naprosto zřetelně. Na některých místech ji lze zaslechnout zřetelněji a jasněji, jinde je pohlcena okolním chaosem. Působí jako smutné místo přeplněné nesourodou hmotou bez obsahu.

Pozůstatky židovského ghetta lze jen těžko vnímat mezi neucelenou architekturou, která nijak nenavazuje, spíše popírá kontinuitu tohoto místa s jeho minulostí. Uvědomit si spojitost mezi posledními němými svědky židovského ghetta, kteří jsou rozmístěny s poměrně velkou distancí mezi sebou po struktuře dnešní Libně, do které zvláštním způsobem nezapadají, je bez analýzy a ponoření se do minulosti libeňského židovského ghetta snad i nemožné. Současný obraz Libně, který se neustále mění a formuje mezi těmito posledními pozůstatky židovské obce vytváří stále větší odstup. Modernizující tendence stále hlouběji pohřbívají minulost židovského osídlení Libně a cenná historie, která by neměla být zapomenuta, natož přehlížena, pomalu mizí v nenávratnu.

Konceptem bakalářské práce je snaha o navázání ztracené kontinuity, mezi současnou podobou Libně a její minulostí. Obrazně řečeno, obrátit tok času. Myšlenkou

⁹⁸ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Praha: Dokořán, 2010. ISBN 978-80-7363-303-5.

navrátit historii její prostor a prostoru jeho minulost je definován koncept práce. Má snaha směřovala k vytvoření určité roviny, ve které bude možné uvědomit si historii a důležitý význam tohoto místa a především ho pochopit. Do míst zaniklého ghetta jsem nechtěl zasahovat žádným prvkem, který by se stal další fyzickou bariérou, mezi posledními odkazy židovského ghetta a jejich vzájemných pojících linií.

Mé tendence nesměřovaly k ustrnutí na minulém a na historii židovského ghetta v Libni, ale cílem bylo, poukázat na to, že i když se jedná o historii, která nás přímo neovlivňuje, nemůžeme a neměli bychom jednat tak, jako by se nás netýkala. Chtěl jsem určitým vyobrazením historie umožnit komukoliv zaujmout vlastní stanovisko k prostoru bývalého židovského ghetta. Podle mého názoru, je velmi důležité pokoušet se na některých místech zachovat jejich paměť. Připomínat jejich historii a konfrontovat tato místa se současnými tématy a otázkami, ať už se jedná o sociální, kulturní, historické či politické aspekty nebo přímo existencionální otázky, spojené s daným prostorem. Osobní zkušenost, poznávání a pochopení prostoru bývalého židovského ghetta, je také důležitým aspektem, který jsem na toto místo chtěl vnést a tím podnítit vznik otázek vztahujících se k této lokalitě a k současným zásahům a jejich adekvátnosti v souvislosti s hodnotou historií daného místa.

Podstatnou částí práce, která je klíčová pro to, abych mohl s tímto místem pracovat citlivě, uchovat jeho křehkost a pomíjivost, je jeho subjektivní i objektivní poznání. Osobní zkušenost s daným prostorem je pro pochopení momentální situace a uvědomění si současného stavu, který je způsobený lidskou lhostejností k cenné historii Libně velmi důležitá. Mou snahou bylo navázat na zpřetrhanou nit' a kontinuitu proplétající současnou podobu zaniklého ghetta, která je zřetelná jen opravdu nepatrně. K tomu je zapotřebí osobní konfrontace s tímto místem. Osobní autentická zkušenost, která umožní na základě určité intervence přímo do prostoru bývalého ghetta prakticky jakémukoliv vnímavému jedinci pochopit toto prostředí a vytvořit si tak vlastní odpověď na otázky, které jsou do prostoru právě určitou intervencí vloženy.

Mým cílem bylo položit několik otázek pomocí zásahů, které vracejí minulost současné podoby. Neměl jsme v úmyslu snažit se vymyslet konkrétní urbanistické řešení nebo hledat ideální přístup, jak naložit se současným stavem pražské Libně. Rozhodně jsem nechtěl tento prostor zaplnit další fyzickou hmotou, která nemá

jednoznačnou vazbu na jeho minulost, jako tomu je u současné struktury. Nechtěl jsem vyhledávat odpovědi, ale spíše klást otázky ohledně adekvátnosti současných a budoucích zásahů, které jsou aktuální a neměly by být lhostejné a přehlížené. Je velmi důležité uvědomit si stávající situaci v této části Libně a na tomto konkrétním místě otevřít oči a vidět to, co způsobuje dobrovolná slepota. Mým záměrem nebylo snažit se posunout v před a cestou tak zašlapat poslední fragmenty židovského ghetta ještě hlouběji, jako tomu zde doposud bylo, ale spíše se zastavit a zamyslet se nad tímto místem jako nad pamětí jedné éry, která by neměla být zapomenuta a v žádném případě předefinována. Konceptem se stala myšlenka, vytvořit zde dialog, mezi jeho minulostí a současností. Site specific projekt se tedy stal rámcem mé práce.

2.3 Site specific art

Morfologie slov *site specific* pomáhá definovat význam tohoto spojení. Anglické slovo *site* znamená v českém jazyce místo, lokalitu, prostor, umístění či být umístěn. *Specific* pak znamená specifický, určitý, charakteristický, zvláštní, vlastní či přesně stanovený. Termínem *site specific* se označují umělecké projekty vytvořené pro konkrétní prostor a čas. Hlavním tématem této umělecké práce je právě prostor (či místo) – jako nejdůležitější médium a nástroj pro veškeré tvoření. Jedná se o umění, které je závislé na místě, od místa samotného se odvíjí. *Site specific* je postaven na určité lokaci a čerpá ze všech souvislostí a vlastností daného místa. *Site specific* je tedy propojeno s prostorem, vytvořením vztahu k němu a s hledáním tématu, jež nabízí. Charakteristické pro tento typ akce jsou její nepřenosnost, neopakovatelnost, jedinečnost a autentičnost. Nepřenosnost se zobrazuje v úzké provázanosti s místem. Projekt nelze opakovat v jiné lokaci, vždy se jedná o originální pojetí. [...]

Neopakovatelnost tohoto umění spočívá ve vyprávění příběhu právě tohoto, a ne jiného místa, příběh je zachycen v určitém čase a prostoru. Jedinečné a autentické je *site specific* v tom, jak vychází z identity místa, které se stává předmětem výzkumu, sociální sondou či určitou rozehranou výzvou pro jeho obyvatele a komunitu. Místo je vnímáno jako přímá zkušenost, ze které je možné vyčíst jeho osobní příběh. O něm pak lze vyprávět a předávat ho prostřednictvím uměleckého díla. [...] Umělecký jev *site specific* dává místům naději, připomíná a redefinuje jejich minulost. Jedná se především

o místa, která na sebe potřebují upozornit a jež by jinak péči nedostala – místa různého charakteru a rozdílných společenských situací. Postup uměleckého ztvárnění site specific se tak pokouší o získání vlivu na budoucnost těchto míst.⁹⁹ Umění je vymezeno prostorem, pro který je komponováno, a prostor se zásadním způsobem podílí i na celkové vizuální podobě díla. [...] Díla, která vznikla v těchto určitých prostorách, se nedají bez dalších zásahů a úprav přenést na jiné místo a právě v tom spočívá jejich jedinečnost a neopakovatelnost. Jejich neoddělitelnou součástí je prostorový rámec, který jim poskytuje kontext – architektonický, často i historický, kulturní, ale i sociální, psychologický, často i politický.¹⁰⁰ Jednou z konceptuálních linií, kterou bakalářská práce *Ztracený svět Libně* v sobě nese je právě site specific projekt. Intervencí na základě předchozí analýzy zde vzniká zásah, který je spjatý pouze se zaniklým ghettem. Veřejný prostor města je místem dialogu, mezi lidmi navzájem i mezi přítomností a minulostí, místem hledání shody i ozřejmování odlišností, potvrzování stávajících norem i protestům proti nim. Umělecká díla tomuto poslání veřejného prostoru a artikulaci těchto dialogů mohou významně napomáhat¹⁰¹

Osobní zkušenost s místy, jako je například právě židovské ghetto v Libni je klíčová, pro jeho pochopení. Místo samo o sobě vypovídá určitý příběh. Mým záměrem bylo ho podpořit a umocnit tak jeho vliv na každého, kdo se v něm nachází. Vyvolat v člověku pochopení, odpor, rozhořčení, smutek, cokoliv. Jakoukoliv emoci, díky které se vytvoří pouto mezi místem a každým kdo bude ochotný vyslechnout si jeho příběh, což jak doufám přiměje člověka o místu uvažovat jinak.

2.4 Věnovaná privilej

Pozůstatky ghetta tvoří dům čp 589, synagoga a zasypaný židovský hřbitov. Během analýzy jsem hledal způsob, jak znovu navázat přerušené spojení míst, která kdysi propojovalo vnitřní fungování ghetta samotného, kde synagoga a hřbitov byla posvátná a významná místa, jednoznačně propojena s každým židovským domem a s každým,

⁹⁹ VÁCLAVOVÁ, Denisa, ŽIŽKA, Tomáš, DVOŘÁK, Jan. *Site specific*. Praha: Pražská scéna, 2008. ISBN 978- 80-86102-44-3.

¹⁰⁰ SCHMELZOVÁ, Radka. Site specific art: Lekce z landartu, performance a konceptuálního umění. *Culture net* [online]. 2008 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.culturenet.cz/aktuality/radka-schmelzova-site-specific-art-lekce-z-landartu-performance-a-konceptualniho-umeni/n:3480/>

¹⁰¹ KRATOCHVÍL, Petr. *Městský veřejný prostor*. Praha: Zlatý řez, 2015. ISBN 978-80-88033-00-4.

kdo zde žil a hlásil se k židovské víře. Toto vnitřní, až duševní spojení mezi posledními pozůstatky ghetta, vzhledem k současnému stavu obnovit už pravděpodobně nelze. Snad určitá pokora a úcta před těmito místy by mohla navázat podobné pouto. Hledal jsem výrazový prvek, který by je opět spojil a určitým způsobem zde upevnil jejich význam. To, co je pojí a co umožnilo jejich vznik, nejen posledních domů, které zde z období židovského ghetta zůstaly, ale i všech domů a domovů vybudovaných Židy jsou právě privileje jim věnované.

Jan Hartvik z Nostic roku 1656 zrovnoprávnil vydáním privilegií židovské obyvatelstvo s křesťanským. Umožnil Židům žijícím v Libni vlastnit majetek, který sami vybudovali, poskytl jim právo na vlastní náboženské obřady i na obřady spojené s pohřbíváním. Privilegia tak dávala židům právo na vybudování vlastní židovské obce bez vnějších zásahů.¹⁰² Tyto privileje byly základním stavebním kamenem, který umožnil komukoliv v židovské obci postavit si dům, na který měl vlastnická práva a vybudovat si tak domov. Privileje umožnily výstavbu první libeňské synagogy i domu čp. 589 stejně jako dalších domů včetně možnosti samosprávy židovského hřbitova. Díky těmto privilegiím mohla na území pražské Libně vyrůst židovská obec, po které toho zbylo tak málo. Ale i nad budoucností toho mála dnes visí otazník. Území věnované židům, jak z analytické části práce vyplívá, nezažívalo rozkvět od vydání privilegií velmi dlouho. Trvalo jen krátce, než základní psaná práva na svobodný život lidem z židovské obce byla zapomenuta. Čím více se důležitý moment zrovnoprávnění židů stával minulostí tím, více se zapomínalo na jeho význam. Místo přislíbené židům bylo stále zmenšováno modernizujícími tendencemi a snahou budovat, která přicházela zvenčí hranic ghetta. A to poměrně necitelnou cestou. Zakořeněná privilegia byla časem z území Libně vytrhána stejně jako domy ghetta.

Privileje tvoří první a zároveň dnes už poslední nit, která hluboko pod nánosem invazí ať už modernizujících tendencí, či snahou o komerční využití současné Libně drží poslední pozůstatky z dob židovské obce pohromadě. V důsledku uvědomění si tohoto spojení, jsem ho chtěl transformovat do současné struktury zaniklého ghetta. Šlo mi o jasnou a srozumitelnou formulaci privilegií, v tomto prostoru, které jsou určitým pojícím prvkem nejen tří posledních zachovaných staveb ghetta. Struktura Libně je

¹⁰² BRONCOVÁ, Dagmar (ed.). *Kniha o Praze 8*. Praha: Milpo, 1996. ISBN 80-901749-8-1

sama o sobě určitou nerozluštitelnou hádankou, takže mi šlo o jasnou interpretaci. Text privileji jsem chtěl použít přesně ve znění, v jakém je dochováám.

Obsah privileji jsem didakticky vložil do ulic současné Libně, kterých se přímo týká. Do ulic, které jsou neodmyslitelnou součástí libeňského židovského ghetta. Začátek textu je v ulici Koželužská před domem čp. 589 a na místě, kde dříve stála první synagoga, odkud pokračuje do ulice Zenklova a směřuje na jih k nové synagoze, kde míjí i některé domy, které byly postaveny na původních základech vzniklých během rozvoje židovské obce a kolem uzavřené synagogy stojící na osamoceném prostranství a dále pak na západní stranu bývalého ghetta ke starému židovskému hřbitovu, kde je text tvořen jmény všech Židů, kteří žili na území dnešní Libně na počátku 18. století. Text je formován tak, že kopíruje cestu kolem hřbitova a tím otevírá možnost uvědomit si během jeho čtení a vnímání prostoru, který text protíná, že nositelé všech těchto jmen jsou s místem spojeni. Hroby a náhrobní kameny všech, kteří jsou zde pohřbeni jsou ztraceny pod několika metrovou navážkou zeminy, kterou je celý hřbitov zasypán. V těchto místech jsem chtěl vytvořit určité memento a vzpomínku, věnovanou staré Libni na místě, které dnes připomíná spíše zapomenutý a zanedbaný park. Otisky jmen na tomto místě tak utváří tichou památku všem těmto Židům. Odtud se text vrací Voctářovou ulicí, míjící zaniklé nábřeží tvořící západní hranice židovské obce zpět na sever k domu čp. 589. Je psaný v jednom řádku, který jako linie místy kopíruje tvar hranic židovské obce a propojuje tak i poslední fragmenty z dob ghetta. Text je vepsán přímo do ulic Libně. Do těch ulic, které kdysi tvořily páteř židovského ghetta.

Obrázek 15 - Mapa vyznačující rozsah a lokaci textu privileji v současné struktuře Libně.

Text tak tvoří v půdorysu Libně uzavřený tvar. Je psán tak, že pro jeho přečtení, je nutné ho překročit. Postavením zády ke středu tohoto tvaru je možné text srozumitelně číst a tím tak sledovat i linii tvaru, který psaný text po terénu ulic udává. Text je takto situovaný, aby bylo možné během jeho čtení vnímat i okolní prostor Libně a uvědomit se tak, k čemu se vztahuje, včetně dalších intervencí podněcující určitou konotaci mezi tímto prostorem a každým, kdo tomuto místu věnuje patřičnou pozornost a na krátkou dobu přeruší svou činnost, aby se zde zamyslel.

Obsahem textu je kompletní znění privileji vydaných 25. září roku 1656 včetně jmenovitého seznamu židovských obyvatel žijících v Libni na počátku 18. století. Tento soupis jmen každého jedince a rodinných příslušníků uvádí u některých i věk nebo roční zisky a povolání. (viz příloha 1.)

Text privilegií v ulicích Libně není pravidelný a nesleduje striktní vyměřenou linii kromě té, která propojuje poslední zachovalé stopy po libeňském ghettu. Mým cílem bylo, aby šlo jako u dalších intervencí o dočasný zásah do tohoto prostoru. Chtěl jsem vyjádřit nestálou formu, která je zcela zřetelná jen dočasně, určitou pomíjivost. Vyjádřit tak křehkost, která charakterizuje židovské ghetto, které bylo vymazáno. Proto jsem chtěl, aby text nebyl vepsán do ulic trvale. Mým cílem bylo, aby došlo k jeho postupnému smazání a zároveň k tomu, že text bude postupem času nekompletní, tedy nesrozumitelný. Bude narušován na těch místech, která jsou více namáhána, jako silnice či plochy zastávek, kde se koncentruje větší množství lidí, až dojde k jeho smazání z těchto částí ulic. V jiných, méně frekventovaných částech ulic naopak zůstane déle. Vznikne tak přesná paralela charakterizující historii, ze které zbylo tak málo, že její poslední stopy jsou stejně nečitelné, jako zbylé fragmenty textu v ulicích.

Obrázek 16 - Text židovských privilegií. Zenklova Ulice.

Obrázek 17 - Text židovských privilegií. Koželužská ulice a dům čp. 589.

Obrázek 18 - Text židovských privilegií. U starého židovského hřbitova.

Všechny mé intervence, včetně této, vznikly jako určitý iniciační impuls. Jako podnět k tomu, aby tomuto místu a jeho významu byla věnována pozornost, kterou zasluhuje a které se zde nedostává. Aby bohatá historie, která je z dnešní podoby Libně už téměř vymazána, nebyla zapomenuta.

(Text je vepsán do ulic přes velkoformátové šablony, aby nedošlo k jeho nepřesnostem a k nejednotnému vizuálnímu stylu. Je napsán bílou barvou, která není určená pro dlouhotrvající a námazezdorný nátěr)

2.5 Hranice ghetta v současné struktuře Libně

Důležité pro mě bylo vytyčit hranice židovského ghetta a najít je v současné podobě Libně a tím tak jasně vymezit jeho rozsah. Předchozí analýza a objektivní proces determinace ghetta (viz kapitoly analytické části bakalářské práce: Hranice židovského ghetta.) vedla jednoznačnou linku po mapě a tím pádem definovala prostor hranic ghetta. Tvar hranic se jak již bylo v analytické části zmíněno mnohokrát měnil. Z počátku se především rozrůstal. A to do podoby, kterou tato práce zachycuje. Jedná se o etapu libeňského ghetta, kdy hranice židovské obce už zahrnovaly prostor pro novou synagogu a kdy ještě nebyl zasypán židovský hřbitov. Tato éra by se pravděpodobně dala nazvat „zlatým věkem“ rozkvětu libeňského židovského ghetta. Ovšem z předcházející analýzy vyplívá, že netrvala dlouho. Protože se právě tato doba od roku 1858 než bylo téměř vše z tohoto období zničeno a pohřbeno stala linií, kterou místy prokládám současnou strukturu Libně.

Nejprve bylo třeba z historických záznamů o ghettu uvědomit si, kde přesně hranice ležely a zanést je do současné mapy. Vznikla tak linie, kterou jsem chtěl přenést do reálného prostoru. S tímto záměrem jsem byl postaven před několik otázek. Kde přesně, čím a jak hranice vytvořit. Tím pádem jsem je vyznačil tam, kde je tvoří architektonická zástavba a průčelí domů, takže vznikly na spojnicích ulic, na křižovatkách a na volném prostranství, kde je možné si je uvědomit. Kde lze vnímat prostor oddělený od druhého. Vyznačil jsem hranice tam, kde je možné je překročit. Vzniklo tak deset vyznačených částí hranic, konkrétně v ulicích Zenklova, Na žertvách, na části Libeňského mostu, a ještě v částech ulic Voctářova a Chocholouškova.

Obrázek 19 - Mapa s vyznačenými hranicemi židovského ghetta v současné struktuře Libně.

Nešlo mi o vybudování zdí, ale o jasné definování hranic, které dělily bývalé židovské ghetto od okolního světa. Mým záměrem bylo v prostoru dnešní Libně jasně formulovat to, co pro tento konkrétní prostor hranice kdysi vyjadřovaly a co znamenají dnes. Když Židé chtěli skrze ně ven, byly to pevné nepřekročitelné zdi, ale když je kdokoliv a jakkoliv chtěl narušit zvenčí, staly se jen čarou v písku. Proto jsem nechtěl budovat pevné zdi jako manifest poměrně těžkého života uvnitř těchto pomyslných zdí, ale vyjádřit tak pomíjivost zdánlivě jasné vymezených hranic pro svět mimo ně. Vyjádřit tak, jak se nepropustné a těžko zdolatelné hranice směrem ven pro okolní svět stávají jen rozmazanou linkou vkreslenou do mapy při narušení zvenčí.

Chtěl jsem dosáhnout určitého dialogu s tímto místem a pochopení toho, k čemu zde docházelo a stále bezmyšlenkovitě dochází. Chtěl jsem vytvořit obraz toho, jak se cosi jasného, jednoznačně definováno rozpadá a mizí před očima. Chtěl jsem zhmotnit moment, kdy dochází k rozostření a popření něčeho tak jasného a striktního, jako jsou

právě hranice. Mým záměrem bylo v prostoru pražské Libně zdůraznit fakt, který je na tomto místě všudy přítomný a to fakt, že necháváme jakýkoliv vliv a zásah tyto hranice popřít a narušit. Jakýkoliv vliv může do prostoru bývalého ghetta zasáhnout nebo jím projít bez ohledu na to, co za sebou zanechá nebo co odnese. Chtěl jsem tak položit v souvislosti s tímto prostorem několik důležitých otázek, jako například, co hranice zde znamenají a proč jsou tvořeny tak, že možné je porušit a prakticky vymazat. Kde se člověk nachází, když je překročí a proč je konfrontován zrovna s těmito otázkami.

Chtěl jsem dočasným zásahem na všech deseti vytyčených místech, vyznačit hranice tak, abych zároveň přesně vystihl jejich charakter. Cílem bylo, aby se na pár okamžiků staly nedílnou součástí tohoto místa a v okamžiku dalším je nechat zmizet, popřít je a rozmazat jejich původní linii a vytvořit tak přesný obraz toho, jak bylo a je k tomuto místu přistupováno. Především jsem chtěl, aby k jejich rozmazání a narušení došlo přirozenou cestou, což jsem pokládal za velmi důležitý moment. Kdy prakticky každý přicházející, i ten kdo odchází tyto hranice překročí a tím pádem se stane součástí procesu, kdy jsou hranice rozmazány a narušeny. Osobní zkušenost a uvědomění si tohoto momentu, by mohlo být jedním z impulzů, které by mohly být prvopočátkem k vyvolání otázek a následné pozornosti tomuto místu Sledováním toho, jak se určitá linie vedoucí přes celou šíři ulice plnou běžného provozu aut a chodců, která se opakuje i v dalších a dalších ulicích, mění postupně nápurem působícího na ní chodci, auty, cyklisty atd., v neurčitou rozmazanou čmouhu, vyvolá určité reakce. Nešlo mi o vyvolání konkrétního pocitu z tohoto vjemu, který se naskytne v daném momentu každému, kdo se bude pohybovat kolem těchto hraničních linií, ale spíše vůbec tomuto místu umožnit nějaké pocity a reakce vyvolat. Určitým způsobem toto místo nechat promluvit. Sledovat mnou vytvořenou hranice kopírující skutečné hranice ghetta bude možné v celé ploše zaniklé židovské obce, ovšem jen do momentu, kdy běžným působením aspektů na tomto místě, jako je doprava atd. dojde k jejich naprostému sejmutí, až z nich nezbyde nic. Toto byl další moment, na který jsem se chtěl zaměřit. Určitá dočasnost mého zásahu, která bude přesně reflektovat již zmíněnou historii hranic.

Tato specifikace mi odpověděla na otázku, kde přesně. Ještě ovšem zbývá odpovědět na otázky jak a čím tyto hranice vytvořit. Na otázku jak bylo částečně odpovězeno. Zhmotněním přesně té samé linie, kterou jsem na začátku vkreslil do

současné mapy Libně v místech, kde není hranice ghetta definována architekturou, takže ve veřejném prostoru na spojnicích ulic, křižovatkách a všude tam, kde nic jasně neudává tvar a polohu hranic. Na technickou stránku otázky jak a čím je poměrně jasná odpověď. Vzhledem k tomu, co jsem chtěl vytyčením hranic docílit, bylo nutné najít materiál, který bude reagovat na jeho narušení určitým rozptylem. Materiál, kterým bude možné do ulic a prostoru Libně vkreslit jednoznačnou linku tak, jako tuhou tužkou čáru do mapy. Bylo nutné najít materiál, který bude působit jako ucelená hmota v momentě, kdy s ním budou hranice kresleny, ale zároveň bude možné ho bez větší námahy narušit a linii tak rozmazat. Jako když je rozmazána čára, kreslená štětcem a barvou, ale ovšem tak, aby po rozmazání na místě nezůstala rozmazaná barva, ale aby na místě nezůstalo téměř nic.

Hledal jsme materiál, který bude dostatečně výrazný, abych s ním mohl vytyčit hranice na místech, kde nejsou definovány zástavbou, tudíž materiál, který bude dostatečně výrazným prvkem v prostoru a který nebude zátěží svému okolí a po krátkém časovém intervalu po sobě nezanechá žádné stopy. Proto jsem začal uvažovat o nějakém běžném a obyčejném materiálu, který běžně používáme, který bude splňovat zmíněné požadavky. Hranice jsem chtěl vytvořit nějakým nekonzistentním materiálem, který bude jako písek, jen bez velké zátěže k okolí. Chtěl jsem najít takový materiál, který zmizí například při dešti a z ulic Libně se smyje a tento proces bude možné pozorovat. Materiál, který bude působit uceleně, ale bude možné ho narušit už jen tím, že po něm člověk přejde nebo ho rozptýlí kola aut. Začal jsem uvažovat nad základními materiály, spíše hmotami, které tvoří určitý základní repertoár běžné domácnosti. Hmoty, které jsou obyčejné stále stejné a naprosto běžné pro každého. Sůl, mouka, cukr atd. Po několika pokusech, kterými jsme zkoušeli reakce těchto obyčejných prvků v exteriéru, jsem se rozhodl pro mouku.

Obrázek 20 - Vyznačená hraniční linie moukou. Detail Struktury materiálu a jeho reakce během narušení hranic.

Obrázek 21 - Vyznačená hraniční linie moukou. Detail Struktury materiálu a jeho reakce během narušení hranic.

Netvoří žádnou zátěž pro své okolí, v prostoru funguje přesně tak, jak bylo mým záměrem. Při vytvoření hraniční linie působí celistvě, ale je velmi křehká a vlivem vnějšího působení se z relativně celistvý materiál rozptýlí do okolí a zmizí, což je moment, kterého jsem chtěl tímto explikováním hranic v prostoru Libně dosáhnout. Využití mouky má zároveň „symbolický“ charakter, jakož to základní surovina pro další zpracování a formování.

Obrázek 22 - Vyznačení hranic ghetta. Zenklova ulice a ulice Na Hrázi.

Obrázek 23 - Vyznačení hranic ghetta. Zenklova ulice a ulice U Synagogy.

Obrázek 24 - Vyznačení hranic ghetta. Zenklova ulice. Stanice metra Palmovka.

Obrázek 25 - Vyznačení hranic ghetta. Chocholouškova ulice.

2.6 Obnovený charakter židovské čtvrti

Vrátit do současné podoby Libně její charakter, který jí kdysi coby židovskou obec odděloval od okolního světa se zdá v rámci toho, v jakém stavu je dnes místo, kde dříve židovské ghetto existovalo jako utopie. Nicméně jsem neustále hledal výrazový prvek tak jasný, který by pomohl, byť jen dočasným zásahem vrátit na okamžik židovskou obec do současné podoby Libně. Chtěl jsem pracovat jen s tím, co dnes Libeň nabízí a nevnašet do tohoto prostoru nic, co by se stalo jeho přítěží. Nechtěl jsem ani vytvářet připomínku židovského osídlení, která by měla formu památníku, který by svým potenciálním odhalením přinesl možná překvapivé a kontroverzní reakce, a vyvolal tak možná na pár chvil zájem o bývalou židovskou obec, ale během času by ho pohltila nebo možná nahradila rozrůstající se, nová architektura Libně, která maže pozůstatky ghetta stejně tak, jako tomu bylo v případě téměř veškeré původní zástavby židovské obce.

V této fázi, kdy se Libně ještě formuje a prorůstá stále hlouběji židovským ghetttem, postavit těmto expandujícím tendencím do cesty další fyzický prvek, by bylo bezpředmětné. Na prostor zaniklého ghetta jsem chtěl upozornit zevnitř. Upozornit na tohle místo přímo místem samým. Položit tak otázky týkající se identifikace prostoru. Jak se vlastně můžeme ztotožnit s prostorem, který nám k tomu nedává možnost. Jak je možné se ztotožnit s místem a prostředím, které je tvořeno zdánlivě lákavou, ale přes to prázdnou formou na úkor vlastní historie. Vznést otázku týkající se naší tolerance způsobené slepou nevědomostí nebo lhostejností vůči zásahům do míst, které nesou naši vlastní důležitou historii.

Myslím si, že je potřeba si na místech, jako je pražská Libeň připomínat jejich historii. Obzvlášť, když toho má tolik co sdělit jako právě zde. Kromě synagogy, která je jednoznačným symbolem židovství zde není nic, co by odkazovalo na židovské osídlení. Proto můj zájem začal směřovat k jakémusi znaku, který by poskytl výpověď o tom, kdo původně žil na tomto místě. Chtěl jsem vytvořit jasný odkaz na hluboké kořeny židovského osídlení v Libni. Odpověď tím tak na to, proč je i v souvislosti s událostmi spojenými s druhou světovou válku důležité, si historii ghetta na tomto místě připomínat a proč by neměla být zapomenuta.

Hledající typický prvek jasně vypovídající o tom, kdo zde žil, který by bylo možné na toto místo promítnout, jsem došel ke skutečnému znaku. K písmu. Židovské písmo jidiš je přesně tím naprosto jasně vypovídajícím znakem, který může svou přítomností v prostoru zaniklého židovského ghetta velmi stručně zasadit toto místo do kulturního kontextu přes to, že jazyku jidiš jen málokdo didakticky rozumí.

Hlavním židovským jazykem byla a je samozřejmě hebrejšтина. Vedle toho v židovském světě vznikla řada dalších řečí. Jejich základem byly obvykle místní jazyky, do nichž pronikla hebrejská slova. Zaznamenávány byly většinou kvadrátním písmem. Můžeme se s nimi setkat v Asii, severní Africe i v Evropě, kde vznikly dva nejrozšířenější z nich: jidiš a ladino. Jazykem jidiš mluvili Židé, kteří byli označováni jako „Aškenazim“. Tento termín se původně vztahoval pouze na Židy z německy mluvících oblastí, ale později tak byli nazýváni i židovští obyvatelé západní, střední a východní Evropy. Název jazyku vznikl zkrácením výrazu „jidiš dajts“, což lze přeložit jako „židovská němčina“. Foneticky a gramaticky totiž vychází jidiš skutečně ze středověké podoby němčiny, konkrétně ze středoněmeckých a hornoněmeckých dialektů. Kromě slovní zásoby z němčiny, hebrejštiny a aramejštiny obsahuje také prvky románských a slovanských jazyků. Jidiš původně vznikla jako hovorový jazyk a v písemné podobě se s ní setkáváme od konce 13. století. Zaznamenává se pomocí hebrejské abecedy, takže je vlastně jediným (původem) germánským jazykem, který nepoužívá latinku.¹⁰³ (Překlad a práce s textem v psané formě jidiš)¹⁰⁴

Inspirací se mi staly fotografie z roku 1920, kde se objevují na fasádách domů a názvy ochodů psané v jidiš a fotografie z roku 1925, kde je v jidiš označen vstup na starý židovský hřbitov.

¹⁰³ Židovské jazyky. *Jazyky* [online]. 2009 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.jazyky.com/zidovske-jazyky/>

¹⁰⁴ MARUŠINCOVÁ, Irena. Učebnice. *Geocities* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.geocities.ws/praguequakers/ucebnice.pdf>

Obrázek 26 - Židovský hřbitov při povodni v Libni roku 1920.

Obrázek 27 - Nábřeží židovské čtvrti, Foto kolem roku 1925.

Psanou formu jazyka jidiš jsem se rozhodl použít jako znak, kterým definuji místo. Chtěl jsem tímto znakem jednoznačně odlišit prostor ghetta v rámci jeho hranice od prostoru jiného. Zaobíral jsem se otázkou, jakou formu tento znak interpretovat v současné podobě prostoru bývalého ghetta. Jak tento znak použít, aby vytvořil patřičný dělicí prvek mezi prostorem ghetta a zbytkem Libně. Odpověď přišla poměrně rychle po zamyšlení se nad charakterem současné Libně, který je nejlépe definován slovy nesourodost, změť a chaos. Ulice Libně jsou ostatně jako každé jiné zaplaveny reklamními plochy v několika formách, od reklamních ploch přímo na budovách po všudypřítomné reklamní bannery a billboardy, které neuvěřitelným způsobem strhávají pozornost. O nevhodnosti komerční reklamy obzvláště na tomto místě v těsné blízkosti

synagogy a židovského pohřebiště není třeba sáhodlouze polemizovat, až organický systém komerční reklamy je prostorem bývalého ghetta stejně prorostlý, jako ve zbytku pražské Libně.

Myšlenka o odstranění veškerých reklamních ploch se zdá být stejně utopická jako snaha vrátit do současné podoby tohoto místa génia loci staré Libně. Což mě přimělo začít nad invazí reklamních ploch rozmístěných všude v prostoru bývalého ghetta přemýšlet jinak. Opačným způsobem. Přestal jsem se snažit zbavit se jich, ale využít je. Rozhodl jsme se veškerou reklamu, která se nachází uvnitř hranic bývalého ghetta přeložit do jidiš a vrátit ji na své místo. Zakryl jsem veškerou reklamní plochu od reklamy na domech až po veškeré reklamní plochy parazitující v prostoru ghetta bílým podkladem. Dočasně jsem tak překryl stávající reklamu a text v ní obsažený přeložený do jidiš jsem vložil na bílý podklad. Tím vznikly na místech, kde byla jakákoliv reklama, v jejím původním formátu a rozsahu jednotné bílé plochy, na kterých byl přeložen text příslušných reklam v jidiš. Vznikly tak bílé plochy s textem reklam v jidiš, kontrastující s architekturou uvnitř hranic ghetta.

Obrázek 28 - Změněné reklamní plochy. Roh ulic Koželužská a Zenklova.

Obrázek 29 - Změněné reklamní plochy. Voctářova ulice.

Tím jsem vložil zmíněný znak definující charakter prostředí židovské Libně přímo do prostoru bývalého ghetta, který vznikl předchozím vymezením hranic, což je poslední fázi snahy vytvořit s prostorem zaniklého židovského ghetta určitý dialog. Tento moment je poslední intervencí do prostoru pražské Libně s cílem navázat na ztracenou kontinuitu současné podoby a historie tohoto místa a konfrontovat tak současnou strukturu Libně její minulostí. Otevřít tak těmito vstupy, které interpretují části historie ghetta možnost, vytvořit si vlastního názor na otázky spojené s tím to prostorem. Jaký je vůbec tento prostor? Jak se v něm orientovat a chápat ho? Tyto intervence vznikly s cílem stát se určitým iniciačním impulzem. S cílem pokládat otázky, né hledat odpovědi. Vznikly, aby upozornily na důležitá témata s pojená s prostorem libeňského ghetta. Aby upozornili na jeho význam, na jeho stav a na přístup, díky kterému můžeme ztratit i ty poslední fragmenty, které se dochovaly z historie, která by neměl být zapomenuta

3 Vizuální výstup práce

3.1 Židovské privileje

Obrázek 30 - Koželužská ulice.

Obrázek 31 - Koželužská ulice.

Obrázek 32 - Koželužská ulice.

Obrázek 33 - Zenklova ulice.

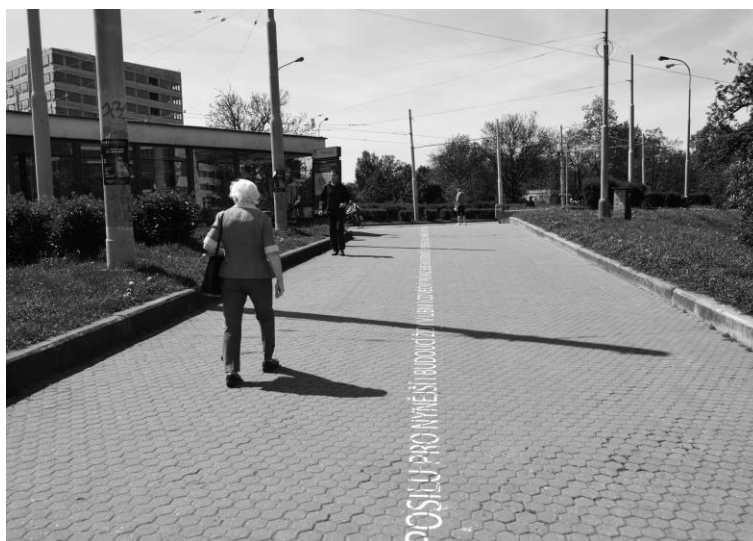
Obrázek 34 - Zenklova ulice, Synagoga.

Obrázek 35 - Stanice metra Palmovka u synagogy.

Obrázek 36 - Křižovatka ulic Na Žertvách a Zenklova, u synagogy.

Obrázek 37 - Stanice metra Palmovka u Libeňského mostu.

Obrázek 38 - U starého židovského hřbitova. Pohled od stanice metra Palmovka.

Obrázek 39 - Zatravněná plocha zasypaného židovského hřbitova.

Obrázek 40 - U starého židovského hřbitova. Pohled od Libeňského mostu

Obrázek 41 - Voctářova ulice.

3.2 Hranice libeňského židovského ghetta

Obrázek 42 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice Na Hrázi.

Obrázek 43 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice Na Hrázi.

Obrázek 44 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice Na Hrázi.

Obrázek 45 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice Na Hrázi.

Obrázek 46 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice U synagogy.

Obrázek 47 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice U synagogy.

Obrázek 48 - Voctářova ulice. Pod Libeňským mostem.

Obrázek 49 - Voctářova ulice. Pod Libeňským mostem.

Obrázek 50 - Libeňský most. Nad Voctářovou ulicí.

Obrázek 51 - Voctářova ulice.

Obrázek 52 - Voctářova ulice. Pod Libeňským mostem.

Obrázek 53 - Chocholouškova ulice.

Obrázek 54 - Zenklova Ulice.

3.3 Ztracený charakter židovské obce

Obrázek 55 - Zenklova ulice.

Obrázek 56 - Voctářova ulice.

Obrázek 57 - Nároží Koželužské a Zenklovi ulice.

Obrázek 58 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice U Synagogy.

4 Závěr

Bakalářská práce vznikla jako zhmotněná vzpomínka bohaté minulosti pražské Libně. Židovské ghetto bychom zde dnes hledali opravdu těžko. Stále rozrůstající se nová struktura Libně nechává minulost a *genia loci* ghetta daleko za sebou. I nad posledními svědky z této doby visí otazník a každý z nich se může stát jen další potenciální stavební plochou. Stejně jako hlavní zaniklá část ghetta. Současný stav Libně je pravděpodobně poslední fází, než zmizí i to málo, co zde z místí historie zůstalo.

Současná podoba Libně byla podnětem, který vedl k finální podobě této práce. Vznikla nejen jako memento a zhmotněná vzpomínka, ale i jako určitý iniciační impuls. Vnáší do zaniklého ghetta možnost na chvíli se zastavit, zamyslet se a začít nad tímto místem uvažovat v jiném kontextu. Připomenout minulost ghetta tak, aby se nestala další opomenutou stránkou knihy, bylo možné pouze přímo v prostoru, kterého se týká. Po celou dobu formování konceptu jsme na Libeň nahlížel jako na rozsáhlou paměť, kterou jsem chtěl nechat promluvit. Ze všech podstatných momentů jsem vybral ty, které jsou základními stavebními kameny ghetta a ty jsem chtěl na pár okamžiků vrátit zpět na své místo.

Mým cílem nebylo zůstat v minulosti, ale vnést sem určitou bilanci současného a minulého, která by na místech s bohatou minulostí, jako je ta libeňská, měla být. Pochopení míst je tvořeno lidmi a jejich kontaktem s daným místem a ten jsem zde chtěl vytvořit a podnítit tak otázky ohledně prostoru bývalého židovského ghetta, adekvátnosti současných zásahu a otázky ohledně budoucnosti těchto míst.

Mizící text židovských privilegií a ztrácející se hranice ghetta reflektují už téměř vytracenou minulost pražské Libně.

5 Seznam zdrojů

5.1 Použitá literatura

BIEGEL, Richard. Židovské osídlení v Libni. *Zprávy památkové péče* 56, 1996, č.4, str. 137., 138., 139., 140.

BORSKÁ, Ilona *Praha má tajemná*. Praha: Motto, 2005. ISBN 9788072462971.

BRONCOVÁ, Dagmar (ed.). *Kniha o Praze 8*. Praha: Milpo, 1996. ISBN 80-901749-8-1.

HEJTMÁNEK, Ladislav. *Libeň. Historický nástin*. Praha: Obec libeňská, 1896.

HRABAL, Bohumil. *Vita nuova (kartinky)*. Praha: Mladá fronta, 2004. ISBN 80-204-1169-0.

HRABAL, Bohumil. *Život bez smokingu*. Praha: Československý spisovatel, 1986. ISBN 9783518389614.

JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010. ISBN 978-80-85394-74-5.

KAFKA, František, FIEDLER, Jiří: Mizí poslední zbytky libeňského ghetta. *Věstník židovských náboženských obcí* 48, 1986, str. 4

KRATOCHVÍL, Petr. *Městský veřejný prostor*. Praha: Zlatý řez, 2015. ISBN 978-80-88033-00-4.

NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Praha: Dokořán, 2010. ISBN 978-80-7363-303-5.

PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer, 2001. ISBN 80-85924-33-1

RAKOUS Vojtěch. Starý židovský hřbitov v Libni. Věstník židovských náboženských obcí 21, 1959, č. 10 str. 6.

RUTH, František. *Kronika královské Prahy a obcí sousedních*. Praha: P. Körber, 1904. ISBN 8071061301

TOMEŠ, Josef. *Libeňskou minulostí*. Praha: Maroli, 2001. ISBN 80-86453-05-7.

VÁCLAVOVÁ, Denisa, ŽIŽKA, Tomáš, DVOŘÁK, Jan. *Site specific*. Praha: Pražská scéna, 2008. ISBN 978- 80-86102-44-3.

VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009. ISBN 80-902804-3-9.

RAKOUS Vojtěch. Starý židovský hřbitov v Libni. Věstník židovských náboženských obcí 21, 1959, č. 10 str. 6.

5.2 Internetové zdroje

CZUMALO, Vladimír. Libeňské židovské město. *Worldpress* [online]. 2013 [cit. 2017-04-19]. Dostupné z: <https://czumalo.wordpress.com/2013/02/18/libenske-zidovske-mesto/>

KOSOVÁ, Pavlína. Slavný Hrabalův Palác Svět může spasit jen změna zákona. *Seznam* [online]. 2017 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <https://www.seznam.cz/zpravy/clanek/slavny-hrabaluv-palac-svet-muze-spasit-jen-zmena-zakona-12743>

KUPKA, Jiří. Duchovní význam místa jako hodnota území. *UUR* [online]. 2009 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: https://www.uur.cz/images/publikace/uur/2009/2009-03/10_duchovni.pdf

Libeňská synagoga. *Sdružení Serpens* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.sdruzeniserpens.cz/synagoga.html>

MARUŠINCOVÁ, Irena. Učebnice. *Geocities* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.geocities.ws/praguequakers/ucebnice.pdf>

Michelská synagoga. *Neznámá Praha* [online]. 2012 2016 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <https://www.neznamapraha.cz/michelska-synagoga/>

Nová synagoga v Libni. *Praha 8* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <https://www.praha8.cz/Nova-synagoga-v-Libni.html>

PAŘÍK, Arno. Zmizelý svět Libně. *Holocaust* [online]. 2011 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/zdroje/clanky-z-ros-chodese/ros-chodes-2011/leden/zmizely-svet-libne/>

PETRUS, Roman. Libeňská synagoga. *Roman Petrus* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: http://www.romanpetrus.cz/146-libenska_synagoga

PETRUS, Roman. Zenklova. *Roman Petrus* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.romanpetrus.cz/188-zenklova>

Praha 8 – Libeň. *Památky kehilaprag* [online]. [cit. 2017-04-19]. Dostupné z: <http://www.pamatky.kehilaprag.cz/hledani/praha-8-%E2%80%93-liben>

Privilej. *Ptejte se knihovny* [online]. 2014 [cit. 2017-04-19]. Dostupné z: <http://www.ptejteseknihovny.cz/dotazy/privilej>

Projekt komplex domů tvoří soukromý prostor, který nabízí vše pro moderní způsob života. *Dock* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.dock.cz/cs/about/project>

RYSKA, Petr. Libeňské židovské město. *Praha neznámá* [online]. 2014 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.prahaneznama.cz/praha-8/liben/libenske-zidovske-mesto/>

SCHEINHERR, Adam. Návrh na prohlášení Starého Židovského hřbitova v Libni kulturní památkou. *Jewish museum* [online]. 2016 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.jewishmuseum.cz/novinky/134-150/navrh-na-prohlaseni-stareho-zidovskeho-hrbitova-v-libni-kulturni-pamatkou/>

SCHMELZOVÁ, Radka. Site specific art: Lekce z landartu, performance a konceptuálního umění. *Culture net* [online]. 2008 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.culturenet.cz/aktuality/radka-schmelzova-site-specific-art-lekce-z-landartu-performance-a-konceptualniho-umeni/n:3480/>

ŠAFHAUSER, Roman. Iniciativa chce s Libeňským mostem památkově chránit i blízký hřbitov. *Praha idnes* [online]. 2016 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: http://praha.idnes.cz/k-libenskemu-mostu-se-pridava-take-zidovsky-hrbitov-f9f-/praha-zpravy.aspx?c=A160210_152112_praha-zpravy_rsr

Vycházka Libní – 1. *Libeň evangnet* [online]. [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://liben.evangelnet.cz/f/news/99/vychazka-libni-1.pdf>

Židovské jazyky. *Jazyky* [online]. 2009 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.jazyky.com/zidovske-jazyky/>

Židovské obce mezi Skyllou a Charybdou. *Holocaust* [online]. 2011 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.holocaust.cz/dejiny/konecne-reseni-zidovske-otazky/zide-v-ceskych-zemich-a-konecne-reseni-zidovske-otazky/zidovske-obce-mezi-skyllou-a-charybdou/>

Židovské jazyky. *Jazyky* [online]. 2009 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.jazyky.com/zidovske-jazyky/>

5.3 Obrazové zdroje

Obrázek 1 - Voctářova ulice. Blok historicky nejceněnějších domů ghetta před zbořením koncem 50. let 20. století. Zleva domy čp 578, 579, 580 581, 582. [fotografie]. In: JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010, str. 33. ISBN 978-80-85394-74-5.

Obrázek 2 - *Mapa Libně z roku 1823 - PRAG UND SEINE UMGEBUNGEN. Virtuální mapová sbírka, 1823. Digitalizaci provedl VÚGTK. [online]. [cit. 19.5.2017]. Dostupný na <http://chartae-antiquae.cz/cs/maps/30755>*

Obrázek 3 - *Mapa Libně z roku 1841 – ÚAZK. CÍSAŘSKÉ POVINNÉ OTISKY MAP SATBILNÍHO KATASTRU, archiválie ÚAZK, 1841. [cit. 19.5.2017]. Dostupné na: http://archivnimapy.cuzk.cz/coc/3990-1/3990-1-004_index.html*

Obrázek 5 - Příchod k synagoze z dnešní Zenklový třídy na snímku z 90 let. 19. stol. [fotografie]. In: JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010, str. 38. ISBN 978-80-85394-74-5.

Obrázek 6 - ČÍŽEK, J. Starý židovský hřbitov v Libni, 90. léta 19.století. [fotografie]. In: JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010, str. 36. ISBN 978-80-85394-74-5.

Obrázek 7 - Zákoutí na židovském hřbitově. Foto1928. [fotografie]. In: JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010, str. 37. ISBN 978-80-85394-74-5.

Obrázek 8 - Náhrobky na starém židovském hřbitově, 60. léta 20. století. [fotografie]. In: JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010, str. 37. ISBN 978-80-85394-74-5.

Obrázek 9 - KUNDERA, M. Židovský hřbitov těsně před zasypáním. Foto M. Kuranda, kolem roku 1965. [fotografie]. In: JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010, str. 37. ISBN 978-80-85394-74-5.

Obrázek 10 - Jižní strana Koželužské ulice ve 30. letech 20.století. Dům dosud stojí, za ním je dnes již zbořená jirchárna firmy Schönberger – Eckstein. [fotografie]. In: JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010, str. 33. ISBN 978-80-85394-74-5.

Obrázek 11 - Pohled na Rokytku a židovskou čtvrť a nahromaděné dřevo z vorů v září 1890. [fotografie]. In: JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010, str. 142. ISBN 978-80-85394-74-5.

Obrázek 12 - Povodeň v únoru 1920. Pohled Voctářovou ulicí k jihu. [fotografie]. In: JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010, str. 487. ISBN 978-80-85394-74-5.

Obrázek 13 - *Mapa Libně z roku 1938 - Orientační plán hlavního města Prahy s okolím. Virtuální mapová sbírka, 1938. Digitalizaci provedl VÚGTK. [online]. [cit. 19.5.2017]. Dostupný na: <http://chartae-antiquae.cz/cs/maps/21486>*

Obrázek 14 - *Mapa Libně z let 1951-1971 – ÚAZK. TOPOGRAFICKÁ MAPA V SYSTÉMU S-1952. [online]. [cit.19.5.2017]. Dostupný na: http://archivnimapy.cuzk.cz/topos52/010k/M_33_65_D_b_4_index.html*

Obrázek 28 - Židovský hřbitov při povodni v Libni roku 1920. [fotografie]. In: VLČKOVÁ, Olga (ed.). *Do Židů: zmizelá Libeň v dramatickém textu Miroslava Bambuška*. Praha: Babylon, 2009, str. 42. ISBN 80-902804-3-9.

Obrázek 29 – Nábřeží židovské čtvrti, Foto kolem roku 1925. [fotografie]. In: JUNGMAN, Jan. *Libeň zmizelý svět*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 2010, str. 32. ISBN 978-80-85394-74-5.

6 Seznam obrazových příloh

Obrázek 1 - Voctářova ulice. Blok historicky nejceněnějších domů ghetta před zbořením koncem 50. let 20. století.

Obrázek 2 - Mapa Libně z roku 1823.

Obrázek 3 - Mapa Libně z roku.

Obrázek 4 - Mapa Libně z roku 1841 s popisy ulic, které se zachovaly i těch, které zanikly.

Obrázek 5 - Příchod k synagoze z dnešní Zenklovy třídy na snímku z 90 let. 19. stol.

Obrázek 6 - Starý židovský hřbitov v Libni, 90. léta 19. století. Foto J. Čížek.

Obrázek 7 - Zákoutí na židovském hřbitově. Foto 1928.

Obrázek 8 - Náhrobky na starém židovském hřbitově, 60. léta 20. století.

Obrázek 9 - Židovský hřbitov těsně před zasypáním. Foto M. Kuranda, kolem roku 1965.

Obrázek 10 - Jižní strana Koželužské ulice ve 30. letech 20. století. Dům dosud stojí, za ním je dnes již zbořená jirchárna firmy Schönberger – Eckstein.

Obrázek 11 - Pohled na Rokytka a židovskou čtvrť a nahromaděné dřevo z vorů v září 1890.

Obrázek 12 - Povodeň v únoru 1920. Pohled Voctářovou ulicí k jihu.

Obrázek 13 - Mapa Libně z roku 1938, asanace jižní části bývalého židovského ghetta.

Obrázek 14 - Mapa Libně z let 1951-1971.

Obrázek 15 - Mapa vyznačující rozsah a lokaci textu privilegií v současné struktuře Libně.

Obrázek 16 - Text židovských privilegií. Zenklova Ulice.

Obrázek 17 - Text židovských privilegií. Koželužská ulice a dům čp. 589.

Obrázek 18 - Text židovských privilegií. U starého židovského hřbitova.

Obrázek 19 - Mapa s vyznačenými hranicemi židovského ghetta v současné struktuře Libně.

Obrázek 20 - Vyznačená hraniční linie moukou. Detail Struktury materiálu a jeho reakce během narušení hranic.

Obrázek 21 - Vyznačená hraniční linie moukou. Detail Struktury materiálu a jeho reakce během narušení hranic

Obrázek 22 - Vyznačení hranic ghetta. Zenklova ulice a ulice Na Hrázi.

- Obrázek 23 - Vyznačení hranic ghetta. Zenklova ulice a ulice U Synagogy.
- Obrázek 24 - Vyznačení hranic ghetta. Zenklova ulice. Stanice metra Palmovka.
- Obrázek 25 - Vyznačení hranic ghetta. Chocholouškova ulice.
- Obrázek 25 - Vyznačení hranic ghetta. Chocholouškova ulice.
- Obrázek 26 - Židovský hřbitov při povodni v Libni roku 1920.
- Obrázek 27 - Nábřeží židovské čtvrti, Foto kolem roku 1925
- Obrázek 28 - Změněné reklamní plochy. Roh ulic Koželužská a Zenklova.
- Obrázek 29 - Změněné reklamní plochy. Voctářova ulice.
- Obrázek 30 - Koželužská ulice.
- Obrázek 31 - Koželužská ulice.
- Obrázek 32 - Koželužská ulice.
- Obrázek 33 - Zenklova ulice.
- Obrázek 34 - Zenklova ulice, Synagoga.
- Obrázek 35 - Stanice metra Palmovka u synagogy.
- Obrázek 36 - Křižovatka ulic Na Žertvách a Zenklova, u synagogy.
- Obrázek 37 - Stanice metra Palmovka u Libeňského mostu.
- Obrázek 38 - U starého židovského hřbitova. Pohled od stanice metra Palmovka.
- Obrázek 39 - Zatravněná plocha zasypaného židovského hřbitova.
- Obrázek 40 - U starého židovského hřbitova. Pohled od Libeňského mostu
- Obrázek 41 - Voctářova ulice.
- Obrázek 42 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice Na Hrázi.
- Obrázek 43 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice Na Hrázi.
- Obrázek 44 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice Na Hrázi.
- Obrázek 45 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice Na Hrázi.
- Obrázek 46 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice U synagogy
- Obrázek 47 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice U synagogy.
- Obrázek 48 - Voctářova ulice. Pod Libeňským mostem.
- Obrázek 49 - Voctářova ulice. Pod Libeňským mostem.
- Obrázek 50 - Libeňský most. Nad Voctářovou ulicí.
- Obrázek 51 - Voctářova ulice.
- Obrázek 52 - Voctářova ulice. Pod Libeňským mostem.
- Obrázek 53 - Chocholouškova ulice.
- Obrázek 54 - Zenklova Ulice.
- Obrázek 55 - Zenklova ulice.

Obrázek 56 - Voctářova ulice.

Obrázek 57 - Nároží Koželužské a Zenklovi ulice.

Obrázek 58 - Křižovatka, Zenklova ulice a ulice U Synagogy.